

Жіноче тіло у традиційній культурі українців
Ірина Ігнатенко

Що знала про власне тіло, його будову і функції українська сільська жінка середини XIX – початку XX століття? Як розвивалась і розкривалась її сексуальність? Чи могла вона самостійно обирати шлюбного партнера? Чи здатна була регулювати народжуваність? Якою була доля дівчини, яка втратила цноту до шлюбу й народила позашлюбну дитину? Кому належало тіло жінки в українській традиційній культурі? За допомогою яких механізмів контролю над жіночим тілом та сексуальністю закріплювалася жіноча підлеглість у суспільстві? Як подвійні моральні стандарти та норми щодо жіночої поведінки розкривають патріархальність української культури?

У цій книжці, Шановний Читачу, ти знайдеш відповіді на поставлені запитання та отримаєш поживу для роздумів: що ж таки змінилося в царині приватного та інтимного життя українки за понад сто років?

Ірина Ігнатенко

Ірина Ігнатенко

Жіноче тіло у традиційній культурі українців

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

* * *

Жінкам-українкам – нашим прабабусям, які знали солодкий та гіркий смак любові, пишалися плодами свого кохання або вимушено їх позбавлялися, зазнавали втіх матері або страждань покритки. Зрештою, просто жили...

присвячується

Що знала про власне тіло, його будову і функції українська сільська жінка середини XIX – початку XX століття? Як розвивалась і розкривалась її сексуальність? Чи могла вона самостійно обирати шлюбного партнера? Чи здатна була регулювати народжуваність? Якою була доля дівчини, яка втратила цноту до шлюбу й народила позашлюбну дитину? Кому належало тіло жінки в українській традиційній культурі? За допомогою яких механізмів контролю над жіночим тілом та сексуальністю закріплювалася жіноча підлеглість у суспільстві? Як подвійні моральні стандарти та норми щодо жіночої поведінки розкривають патріархальність української культури?

У цій книжці, Шановний Читачу, ти знайдеш відповіді на поставлені запитання та отримаєш поживу для роздумів: що ж таки змінилося в царині приватного та інтимного життя українки за понад сто років?

Ірина Ігнатенко

Передмова

У січні 2013 року побачив світ перший наклад моєї книжки «Жіноче тіло у традиційній культурі українців», який через декілька місяців розійшовся, після чого був надрукований другий, а в 2014 році – третій. Книжка неодноразово була названа етнографічним бестселером року [1 – Докладніше див. додаток.]

Я мала багато презентацій, відкритих лекцій, зустрічей із читачами; давала інтерв'ю у пресі, на радіо, телебаченні. Нові знайомства та спілкування дали тверде переконання в тому, що серед українців існує неабиякий інтерес до нашої культури, звичаїв, традицій, обрядів нашого давнього та славного народу. Це не може не радувати.

Натомість, мушу визнати, професійні етнологи не зовсім встигають за запитамі українців: фахові наукові праці якщо й видаються, то мізерними тиражами, тож за коло вузькоспеціалізованих фахівців майже не виходять. Утворюється вакуум, який заповнює сумнівна, псевдонаукова література. До того ж, на превеликий жаль, етнографи не публічні люди й досить рідко «виходять в народ» з лекційною та просвітницькою діяльністю, що, на мое глибоке переконання, теж суттєво гальмує популяризацію духовної культури серед широкого загалу українців.

Я намагалася зробити цю книжку не тільки цікавою змістовно, а й максимально ілюстративною, аби читач мав змогу наблизитися до описаної у виданні епохи, відчути красу та велич жінок того часу. Текст рясно проілюстрований світлинами та поштовими листівками середини XIX – початку XX століть.

Моя увага в цій книзі, насамперед, сфокусована на тому, як природні фізіологічні особливості жіночого організму впливали на повсякденне, обрядове, ритуальне життя жінки XIX – початку XX століть. Як жінка традиційного суспільства ставала заручницею свого тіла і з якими безпідставними міфами, утисками, стереотипами їй доводилося жити.

Проте в цій роботі я не розглядаю весь комплекс тілесності: символіку та міфологію окремих частин тіла, його реакції (чихання, потягування, гикавка), стандарти традиційних уявлень про красу тощо, залишаючи цей важливий напрям на подальше доопрацювання.

Структура пропонованої роботи відповідає до періодів людського життя: від дорослішання до старості, від розквіту до згасання. Основний акцент зроблено на ключових аспектах природної жіночої фізіології або їх «конструюванні» за допомогою обрядових ритуалів. У монографії розглядаються основні етапи еволюції жіночого тіла: початок місячних (перетворення дівчинки на дівчину), статеве дозрівання і перший статевий акт; статеве життя та зачаття дитини; вагітність і пологи; вживання контрацептивів і здійснення абортів (як девіантна поведінка, протилежна «правильній» стратегії материнства); «жіночі» хвороби і клімактеричний період; завершення репродуктивного періоду розвитку жіночого організму.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють класичний для етнографії період: XIX – початок XX століть, тобто останній період побутування традиційної, аграрної культури в доіндустріальну епоху.

Територіальні межі – Україна. Щоправда, в зазначений час українські етнічні землі були у складі різних держав: Галичина, Буковина і Закарпаття в XIX столітті перебували у складі Австрії та Австро-Угорської імперії. Правобережна Україна і Волинь (або як його ще називали, Південно-Західний край) після переділу Польщі відійшли до Російської імперії. Лівобережна Україна (Малоросія) перебувала у складі Російської імперії з XVII-XVIII століття.

З огляду на це, певні традиції були характерними лише для окремих територій (наприклад, обряд комори, традиція спільного снання молоді на вечорницях тощо), тому періодично наша увага зосереджуватиметься на тому чи іншому конкретному регіоні, що буде зазначено у відповідному розділі разом із окресленням географічних меж побутування того чи іншого явища.

Специфіка монографії полягає в об'ємному цитуванні першоджерел (докладний огляд джерельної бази цього дослідження див. нижче). Такий підхід є свідомим, більше того – навмисним. Обґрунтую його детальніше.

Чи не найперше цю методику запропонувала професор Марина Гримич. Вона застосувала такий підхід у своїй монографії про звичаєве право, пояснюючи це прагненням більшої об'єктивності та реалістичнішого висвітлення теми, слушно зауваживши, що першоджерела «не терплять переказу і довільних інтерпретацій». Саме така методика, на думку автора, дає змогу «вести фахову дискусію з попередниками, з колегами, лише таким чином можна виявити свою повагу до першоджерел». Нарешті, такий підхід дає «читачеві можливість відчувати «дух», «ауру» селянського середовища»[2 – Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006. – С. 7.]. Абсолютно поділяючи таку наукову позицію, я використала її у своєму дослідженні. Водночас бачимо необхідність пояснити застосування цієї методики щодо безпосередньо обраної наукової тематики.

Отже,

а) запропонована тема має своєрідну специфіку, яка полягає насамперед у її інтимності, прихованості, «низовості». Саме тому вона передбачає делікатність і обережність у авторських інтерпретаціях джерел та поданні матеріалу. Щоб уникнути неправильного переказу, навмисно та свідомо виводяться на перший план джерела, що дає їм можливість «говорити самим за себе» (з огляду на це всі цитати подано мовою оригіналу);

б) більшість джерел, витяги з яких систематизовано у книзі тематично і логічно, розпорошені по різноманітних виданнях, архівах, польових матеріалах, які, своєю чергою, зберігаються у різноманітних установах України. Через це вони є важкодоступними не лише для пересічних громадян, а й – досить часто – для етнографів-професіоналів, про що свідчить повна відсутність досліджень з низки тем, яких торкаємося у пропонованій монографії. Саме тому вирішено не приховувати такі цінні джерела; навпаки, на моє глибоке переконання, прийшов час вивести їх «на світло», ознайомити з ними громадськість і ввести у науковий обіг.

На відміну від загальноприйнятого у вітчизняній етнології звичаю переказування джерел дослідниками (або ж їх скороченого цитування), ці оригінальні джерела навмисно подано в тексті, адже красномовніше, ніж вони, не скаже жоден дослідник.

Безумовно, всі процитовані в монографії джерела – етнографічні польові матеріали, зібрані професіоналами-етнографами та аматорами середини XIX – початку XX століття, – не є бездоганно об'єктивними. До них теж може бути багато зауважень: чи насправді наявні матеріали відбивають світогляд тогочасних людей, чи це певна інтерпретація збирачів етнографічного матеріалу; чи не «редагували» останні (під кутом свого бачення) зібрані записи, залишаючи, приміром, те, що вважали значущим; чи не надавали пріоритету дослідники власним уявленням (або уявленням тогочасного суспільства), проводячи селекцію емпіричного матеріалу; чи точно відтворювали чоловіки-етнографи жіночий світ тощо[3 – Щиро дякую пані Оксані Кісь за те, що звернула мою увагу на проблематику джерел, та надану можливість скористатися її польовими матеріалами.].

Не останню роль в об'єктивності етнографічних джерел відіграє й контекст здійснення запису: опис обставин запису, середовища, у якому цей запис зроблений, реакція та манери оповідача тощо[4 – Бріцина О. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства. – К., 2006. – С. 146–153; Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині: Тексти та розвідки. – К., 2004. – С. 38–56.].

З упевненістю сказати, за яких обставин зроблений той чи інший запис та чи є він об'єктивним відтворенням тогочасних світоглядних уявлень і повсякденних практик, складно. Але наявний матеріал дає змогу принаймні зробити спробу реконструкції світоглядних уявлень, вірувань, пересторог, а також реальних практик, пов'язаних із жіночою фізіологією та тілесністю, не претендуючи на стовідсотково достовірне віддзеркалення реальної ситуації в тогочасному суспільстві.

Джерела із запропонованої тематики є регіонально неоднорідними, а часом і взагалі поодинокими (зокрема відомості про «притулу» наявні лише з Київщини); відтак важко зрозуміти, чи дослідники з якоїсь причини не фіксували такого роду матеріал, чи просто такої традиції не було. З огляду на це реконструйовані вірування та світоглядні уявлення, пов'язані з жіночою фізіологією та тілесністю, слід вважати скоріше припустимими, ніж безапеляційно ствердними.

Хоча тон монографії, з описаних вище причин, задають джерела, їх коментування й аналіз здійснено з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної етнології та напрацювань попередників, з опорою як на фахову вітчизняну етнографічну (основний масив становить саме вона), фольклорну та історичну літературу, так і на роботи зарубіжних колег, насамперед російських і білоруських, та деякі праці американських (перш за все ті, які стосуються дослідження слов'янської етносексології). Також застосовано запропонований ними теоретико-методологічний інструментарій. З-поміж наукових підходів найбільш доцільним для застосування

у дослідженні виявився соціобіологічний підхід, а саме: яким чином біологічні інстинкти утримувалися в рамках соціальних норм.

1.1. На яких етнографічних матеріалах написана книга, або джерельна база дослідження

Народна культура предметно й масово починає привертати увагу етнографів та збирачів-аматорів у середині XIX ст., що пов'язується з бурхливим розвитком української етнологічної науки[5 – Насамперед, завдяки створенню у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876 рр.) та наполегливій праці вчених, які увійшли до нього: В. Антонович, П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Драгоманов та ін. Дет. див: Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії. – К., 2005. – С. 317–334; Капелюшний В. П., Казакевич Г. М., Чернишук Н.В. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Вінниця, 2013. – С. 26–46.], хоча підґрунтя її формування було закладене ще в період Київської Русі – доби накопичення етнографічного матеріалу[6 – Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії. – С. 111–112.].

Хоча зацікавлення тогочасних етнографів зводилося переважно до дослідження родинної (родильної/весільної/поховальної) обрядовості, світоглядних уявлень та вірувань, народної медицини тощо, в опублікованих джерелах і архівних записах, поміж іншого, знаходимо й унікальний першоджерельний матеріал, який прямо чи опосередковано стосується жіночої тілесності, фізіології та сексуальності. Саме завдяки йому сучасні етнологи мають можливість реконструювати традиційні народні уявлення про жіночу тілесність і фізіологію.

Більшість опублікованих розвідок етнографів XIX – початку XX ст. я свідомо вирішила віднести не до історіографії, а до джерел, адже лівова доля цих досліджень складається з польових етнографічних матеріалів.

Отже, першою групою джерел, на основі яких написана книжка, стали опубліковані розвідки етнографів XIX – початку XX століття.

Чи не найбільше докладної інформації щодо вірувань українців про жіночу тілесність, фізіологію та сексуальність знаходимо в етнографічних матеріалах, зібраних священиком Марком Грушевським[7 – Докладніше про Марка Грушевського див., приміром: Левчук Я. Про книжку та її автора. Післямова до перевидання «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К, 2006. – С. 216–231.; Кучеренко М. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – 232–246.] та науково оброблених відомим вченим-етнологом Зеноном Кузелею[8 – Важливо підкреслити, що зібрані Марком Грушевським етнографічні матеріали не тільки детально прокоментовані Зеноном Кузелем, але ще й супроводжуються викладом історіографії проблеми. Докладніше про життя й творчість Зенона Кузеля: Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. – Львів, 2013. – 252 с.: іл.]. У дослідженні під назвою «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини» знаходимо унікальний першоджерельний матеріал. Поміж іншого, натрапляємо на таке: народна термінологія на означення місячних, легенди, пов'язані з їх виникненням, інформація про заборони на статеве життя під час місячних, способи лікування порушення циклу тощо; матеріали про спільну ночівлю молоді на вечорницях; народні уявлення про статеве життя та як саме утворюється й розвивається плід у лоні жінки; інформація про те, «чому не хочуть мати діти», та в які способи уникають вагітності, докладне описання методів боротьби з небажаною вагітністю; відомості про народні погляди на

фізіологічні зміни у жінок похилого віку, пов'язані з цим вірування, повсякденні практики та багато-багато іншого[9 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / Обробив З. Кузеля // Матеріали до україно-руської етнології. – Т. 8. – Л., 1906. – 220 с.].

усалки. Т. Шевченко

Без перебільшення, згадане дослідження є унікальним комплексним джерелом для реконструкції світоглядних вірувань, уявлень щодо повсякденних практик, пов'язаних із жіночим тілом.

Важливі відомості про народні погляди, вірування, перестороги, пов'язані з жіночою фізіологією та тілесністю, знаходимо у праці медика й антрополога Юліана Талька-Гринцевича «Народное акушерство в Южной Руси». Зокрема, серед ряду питань, пов'язаних із акушерством, значну увагу приділено народним поглядам на менструальний цикл, статеве життя, вагітність, пологи, контрацептивні й абортівні засоби тощо[10 – Талько-Гринцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – С. 18-23.].

Окрему публікацію (що у вітчизняній етнографії траплялося не часто), присвячену особливостям жіночої фізіології, подав етнограф-аматор Іван Беньковський, який зібрав та систематизував народні погляди українців на жіночу «нечистоту». Особливу увагу дослідник приділив заборонам, які накладалися на жінку в період менструації[11 – Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 128-131.].

Відомості про дошлюбне інтимне спілкування української молоді, традицію спільного сну, причини та наслідки такої традиції, насамперед для дівчат, знаходимо в етнографічних матеріалах, де йдеться про дозвілля української сільської молоді, організацію вечорниць та досвіток.

Зокрема, один із визначних етнографів свого часу М. Сумцов[12 – Докладніше про народознавчу діяльність вченого: Мандебура О. С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова: автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.] у публікації «Досветки и посиделки», аналізуючи та порівнюючи українські та російські вечорниці, звертав увагу на високоморальну поведінку молоді під час ночівлі на таких зібраннях, а прояви «разврату», які інколи мали місце, пов'язував із негативним впливом міста[13 – Сумцов Н. Досветки и посиделки. – К., 1886. – С. 1-24; Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х., 2002. – С. 91.].

Так само й етнограф В. Боржковський, спираючись на польовий етнографічний матеріал, зібраний на Поділлі, наводить інформацію про високу моральність поведінки молоді як на вечорницях, так і під час спільного сну[14 – Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – № 18. – С. 765-776.].

Досить детальні відомості щодо організації вечорниць і традицій спільного сну молоді знаходимо у публікації Володимира Яструбова, де автор приділяє увагу покаранню «нечесної» дівчини та причинам, які змушували

дівчат замовчувати насильство над собою[15 – Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. – 1896. – № 10-12. – С. 110-128.]. Цінна ця розвідка й тим, що вона насичена етнографічним матеріалом, зібраним на Півдні України, передусім на Херсонщині. Дослідження було опубліковане в «Київській старовині» у скороченому варіанті – частину матеріалу про дошлюбні стосунки було вилучено. Щоправда, вона не втрачена, оскільки була перекладена французькою мовою й опублікована Федором Вовком у виданні сороміцького фольклору «Криптадіі», редактором якого він був на той час[16 – Див.: Маерчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку ХХ ст. // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 10.] («Криптадія: збірник документів для дослідження народних традицій» видавався за кордоном, у Німеччині та Франції з 1883 до 1911 року, де загалом вийшло друком дванадцять томів[17 – Боряк О. Маерчик М. До історії етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору (замість вступного слова) // Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / Уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маерчик. – К., 2013. – С. 10.]). У зазначеному збірнику публікували сороміцький фольклор народів світу, в тому числі слов'янський, зокрема український, про що докладніше згадаємо нижче.

У публікаціях Василя Милорадовича[18 – Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. – Харьков, 1897. – С. 59-62.] та Олексі Ріпецького[19 – Ріпецький Олекса. Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці на Полтавщині // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. 28. – С. 158.] вміщено загальну інформацію як про українські вечорниці, їх підготовку та проведення, так і способи, в які молодь готувалася до спільної ночівлі.

Окремий блок опублікованих джерел становить весільна обрядовість українців – чи не найрозробленіша тема в українській етнографії, тож праць із дослідження цієї царини духовної культури чимало. Виокремимо найбільші, найсистемніші та найзмістовніші, присвячені саме весільному обряду «комора» – перевірці нареченої на цноту.

Одним із перших змалював весільний обряд українців, у тому числі обряд «комори», французький інженер, фортифікатор і картограф Гійом Левассер де Боплан в «Описі України», вперше виданому в 1651 році. Згодом «Описи...» перевидавалися декілька разів, у тому числі й українською мовою[20 – Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Переклад з руанського видання 1660 року. – К., 2012. – 168 с.]. Спершу дослідження було задумане як пояснення до «Української географічної карти», яка складалася з дванадцяти частин і автором якої був Боплан, але згодом цей опис став самостійною працею[21 – Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – С. 152.].

За змістом книга тематична і структурована за певними розділами. У контексті нашого дослідження окремі розділи найбільш цікаві. Це, насамперед, «Як дівчата залицяються до парубків», «Як селянин може одружитися з панночкою» та «Як відбувається весілля». Власне, в останньому розділі знаходимо інформацію про обряд «комори». Зокрема, Боплан навів свідчення про суворий контроль з боку родичів нареченого за «зближенням» молодих, перевірку перед статевим актом (чи «ніде немає крові, голки або захованого клаптика бавовни, насиченого червоним сиропом»), про різний розвиток весільного сценарію, якщо молода виявлялася чесною та нечесною тощо[22 – Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. – С. 101-109.].

Загалом, «Опис України...», створений очевидцем та сучасником, є цінним та унікальним джерелом свідчень про тогочасну Україну.

Серед досліджень весільної обрядовості вирізняються праці відомого етнографа й антрополога Федора Вовка[23 – Франко О.О. Наукова та суспільнополітична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: автореф. дис... д-ра іст. наук. – Львів, 2000. – 33 с.]. Надзвичайно важливими є етнографічні матеріали, залучені ним до власних аналітичних розвідок. Науковець, вивчаючи весільний обряд, приділив детальну увагу і його «сороміцьким» компонентам: приготуванню шлюбної постелі, оголошенню та доказам дівочтва, символіці дівочої цноти, весільній оргії та сороміцьким пісням тощо[24 – Вовк Ф. К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 276–307.]. Крім того, як редактор семи перших томів «Матеріалів до українсько-руської етнології» (1899–1904) Ф. Вовк умістив у першому сороміцькі пісні, записані М. Максимовичем, та опис весільного обряду з Полтавщини, не уникаючи і його «непристойних» компонентів[25 – Сороміцькі весільні пісні, записані М. О. Максимовичем / Подав Ф. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1889. – Т.1. – С. 157–168.]. До того ж вчений був упорядником і співредактором 5-го та 8-го томів збірника сороміцького фольклору «Криптадія», про який згадувалося вище. Це підтверджується фактом наявності оригіналів рукописів, опублікованих у «Криптадії», що зберігаються в особовому архіві Ф. Вовка в Інституті археології НАН України[26 – Боряк О. Маерчик М. До історії етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 10.].

Досить детальний опис весільного обряду (переважно поліського) знаходимо в етнографічних матеріалах, зібраних В. Кравченком – видатним етнологом, фольклористом та письменником. Серед іншого зустрічаємо інформацію про обряд «комори», про те, як відбувалося весілля, якщо наречена була «чесною», і навпаки. Важливо, що крім опису подано й фольклорний матеріал – весільні пісні[27 – Кравченко В. Г. Свадьба в селе Курзованах. – Житомир, 1902. – 34 с.; Кравченко В. Звичай в с. Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали. – Житомир, 1920. – 158 с.; Кравченко В. Пісні, хрестини та весілля: Етнографічні матеріали / зібрані В.Кравченком, з передмовою М.Гладкого. – Житомир, 1920.– 200 с.].

Окремо слід сказати про видані етнографічні та фольклорні матеріали з архіву В. Кравченка, що зберігаються в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ, зібрані дослідником та його кореспондентами – В. Лук'яновим та І. Бехом-Казчуком і В. Бехом-Казчуком у с. Беги Коростенської округи[28 – Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / Упоряд. О.Рубан; Наук. ред. Г. Довженок. – Т. 2. – К., 2009. – 640 с.]. Серед неймовірного розмаїття матеріалів привертають увагу розділи «Родинний побут. Родиво. Родини. Хрестини», «Весілля, як воно починається і проводиться в селі Бегах», «Про голе тіло, як магічний засіб» та ін. Зібрані В. Кравченком та його кореспондентами джерела, без перебільшення, є унікальними для реконструкції та відтворення народних уявлень про жіноче тіло.

Солідну добірку фольклорних та етнографічних матеріалів, у тому числі цікавий нам обряд «комори», містить четвертий том «Трудов Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» за редакцією П. Чубинського[29 – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским в 7 томах. (Далі – Труды этнографическо-статистической экспедиции...) . – Т. IV: Обряды: родини, крестины, похороны. – СПб., 1877. – 713 с.].

Детальний опис обряду «комори» знаходимо в публікації етнографа, письменниці, громадської діячки П. Литвинової-Бартош[30 - Про народознавчу діяльність дослідниці див.: Борисенко В. Пелагея Литвинова-Бартош: доля народознавця // Українки в історії / за ред. В.К.Борисенко. - К, 2004. - С.62-66.] «Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині»[31 - Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині // Матеріали до україно-руської етнології. - Л., 1900. - Т. 3. - С. 70-173.]. Окрім докладного етнографічного опису весільного обряду авторка подає фольклорні джерела - пісні, які супроводжували зазначений обряд і були невід'ємною частиною українського весілля. Багато уваги приділено й опису обряду «комора» з усіма його компонентами та «непристойними» піснями.

Весільному обряду майже повністю (десять із чотирнадцяти статей) присвячені 19-й та 20-й томи «Матеріалів до української етнології» (Львів, 1919), який видавала Етнографічна комісія НТШ. Тут ми знаходимо важливі відомості про першу шлюбну ніч в українців: стелення молодим шлюбної постелі, традицію вшановування «чесної» молодої та її роду або ж, навпаки, його посоромлення, якщо молода «нечесна».

У низці публікацій етнографічного характеру, серед іншого, можна знайти відомості про весільний обряд, у тому числі обряд «комори»[32 - Данильченко И. Этнографические сведения о Подольской губернии. - Каменец-Подольск, 1869. - С. 33; Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. - Харьков, 1897. - С. 124.].

Варто згадати також і про публікацію в радянську добу найдавніших описів українського народного весілля, зроблених Г. Л. де Бопланом, Г. Калиновським, І. Червінським[33 - Описи іноземців про Україну див.: Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - К., 1992. - 256 с.], а також етнографічні описи весільних звичаїв другої половини XIX - початку XX ст., виконані тогочасними дослідниками[34 - Весілля. У 2 кн. - Кн. 1. - К., 1970. - 456 с.; Кн. 2. - К., 1970. - 481 с.], де серед іншого наведено опис обряду першої шлюбної ночі.

Етнографічні відомості про статеве життя, зачаття дитини, рекомендації щодо формування бажаної статі майбутньої дитини, вагітність, пологи тощо зустрічаємо в етнографічних розвідках А. Онищука[35 - Онищук А. З народного життя гуцулів // Матеріали до української етнології. - Л., 1912. - Т. 15. - С. 91-96.], В. Шухевича[36 - Шухевич В. Гуцульщина. - Верховина, 2000. - Ч. 5. - С. 255.], П. Чубинського[37 - Труды этнографическо-статистической экспедиции... - С. 18; 206.], В. Бабенка[38 - Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. - Екатеринослав, 1905. - С. 142.], А. Малинки[39 - Малинка А. Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору. - Чернигов, 1902. - С. 251.], Петра Шекерика-Дониківа[40 - Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині. Записав П. Шекерик-Доників в с. Головах і Красносіли Косівського повіту // Матеріали до української етнології. - Л., 1918. - Т. 18. - С. 88.].

Інформацію, яка стосується жіночої фізіології та тілесності, знаходимо в етнографічних розвідках, які стосуються народної медицини. Це, насамперед, відомості про лікування порушень менструального циклу, «жіночих» і венеричних хвороб, фізичні абортівні засоби й методи, до яких удавалися жінки, щоб перервати небажану вагітність. Зокрема такі відомості трапляються у публікаціях Б. Грінченка[41 - Гринченко Б. Д. Материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. - С. 320.], Г. Коваленка та І. Манжури[42 - Коваленко Г., Манжура И. К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение. - 1891. -

№ 4. – С. 175.], М. Сумцова[43 – Сумцов Н. Очерки народного быта. – Харьков, 1902. – С. 52.], В. Милорадовича[44 – Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К., 1902. – С. 89.], В. Марковича[45 – Маркович В. В. Знахарки нового типа // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – С. 425.], В. Шухевича[46 – Шухевич В. Гуцульщина. – С. 255.], І. Трусевича[47 – Трусевич И. Зилле: Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423.] та П. Чубинського[48 – Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С. 141.].

На особливу увагу заслуговує праця лікаря та історика народної медицини В. Демича. Дослідник приділив детальну увагу народним назвам статевих та венеричних хвороб, віруванням, пов'язаним із їх виникненням, та способам лікування[49 – Демич В. Сифилис, венерические и кожные болезни и их лечение у русского народа // Русский архив патологии, клинич. медицины и бактериологии. – СПб., 1901. – С. 337–455.].

Багату інформацію, яка стосується жіночої тілесності та фізіології, містять і літературно-фольклорні джерела, насамперед народні легенди та пісні, якими свого часу цікавилися М. Грушевський[50 – Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т. 4. – С. 628– 635.], Ю. Яворський[51 – Яворский Ю. Духовный стих о грешной деве и легенда о нерожденных детях // Изборник киевский. – К., 1901. – С. 287–352.], К. Квітка[52 – Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю. – К., 1928. – 61 с.].

У всіх цих розвідках йдеться про ставлення до материнства та однозначне засудження народною мораллю абортів, ставлення до них як до протиприродної дії, за яку жінка обов'язково нестиме кару як на цьому, так і на «тому» світі.

Серед публікацій сороміцького фольклору та дотичних до нього текстів особливо виділяються фольклорні записи та дослідження визначного етнографа, історика, літературознавця та публіциста академіка В. Гнатюка[53 – Докладніше про наукову діяльність вченого див.: Шеремета О. М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 16 с.]. Вчений всіляко обстоював у наукових колах необхідність такої розвідки, а також самотужки записував та професійно досліджував сороміцький фольклор[54 – Білий В. До характеристики акад. В. Гнатюка як збирача й дописувача. – С. 239.]. Так, в одному зі своїх листів до Федора Вовка Володимир Гнатюк писав про власну збірку колекцій «порнографічного фольклору»: «самих пісень маю понад 1000, а оповідань (анекдотів і новель) понад 150»[55 – Цит. за Боряк О. Маерчик М. До історії етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 11.].

Ці записи Володимира Гнатюка, а також інших записувачів були оприлюднені в додатках до наукового видання «AnthrophYTEia» («Антропофітея: щорічник фольклористичних студій та досліджень з історії розвитку статевої моралі»)[56 – Гнатюк В. Про студії «Антропофітеї». Переклад з німецької Василя Балущка // Етнографія статевого життя й тілесності. – С. 32–39.], який виходив з 1904 до 1914 року в Лейпцигу та загалом нараховує десять серійних видань[57 – Детальніше про це видання див. у праці: Топорков А. Л. Малоизвестные источники по славянской этносексологии // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб., 1991. – С. 307–318.]. Вчений був упорядником і редактором двох томів «Додатків до Антропофітеї» (всього, як і серійних томів, – десять), де було опубліковано понад 700 прозових фольклорних текстів, у тому числі й сороміцьких[58 – Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 11.].

Так, у першому томі побачило світ дослідження під назвою «Статеве життя українських селян: фольклористичні свідчення з Малоросії» на матеріалах зі Слобожанщини в записах П. Тарасевського. Переклад і редагування здійснив В. Гнатюк. У п'ятому випуску «Додатків до Антропофітеї» були надруковані фольклорні записи із Західної України «Статеве життя українських селян в Австро-Угорщині: фольклористичні свідчення», куди увійшли фольклорні тексти різних дописувачів, у тому числі й Володимира Гнатюка. Записи до цього тому були транскрибовані й супроводжені німецьким перекладом, здійсненим І. Франком[59 – Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 12.].

На превеликий жаль, на сьогодні «Антропофітея» залишається раритетним і важкодоступним виданням, адже у 1913 році наклад двох перших томів було офіційно конфісковано через «грубо порнографічний та позбавлений наукової цінності характер». Окрім того, видавця й редактора «Антропофітеї» Ф. Крауса – одного з перших європейських дослідників етнографії статевого життя – неодноразово притягували за це видання до суду. Краус навіть звертався до З. Фрейда за письмовою підтримкою «Антропофітеї», що той і зробив[60 – Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 13-14.].

Цікаво, що на обкладинках «Антропофітеї» зазначалося: «Не призначено для навчальних цілей, видання заборонено розповсюджувати через книготоргівлю. Продаж або розповсюдження каратиметься законом»[61 – Цитата за Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 11.].

У ґрунтовних дослідженнях В. Гнатюка також знаходимо народні легенди, вірування, уявлення, пов'язані як із зачаттям дитини, так і з абортами, несприйняттям та заборонаю народною культурою останніх. Окрім того, натрапляємо й на зафіксовані народні рецепти контрацептивних і абортивних засобів[62 – Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до української етнології. – Л., 1919. – Т. 19-20. – С. 249-389; Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1922. – Т. 133. – С. 173-224.].

Загалом, активна наукова позиція В. Гнатюка, відстоювання власних публікацій і досліджень сороміцьких текстів дають сучасникам не лише чудові аналітичні розвідки та первісні джерела, а й гідний наслідування приклад!

Годі обійти увагою аналітичну публікацію визначної української етнологині, культурологині та соціологині К. Грушевської[63 – Про життя на наукову діяльність вченої див.: Матяш І. В. «Зірка першої величини». Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – 231 с.: іл.] «З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства»[64 – Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1-3. – К., 1927. – С. 9-44.]. Дослідження ґрунтується на широкому етнографічному матеріалі й присвячене «тілесній магії» або «магії жіночого тіла». Власне, це була чи не перша цілеспрямована розвідка в напрямку дослідження антропології людського тіла. Вчена, аналізуючи по крихтах зібраний етнографічний фактаж, звертається як до напрацьованих вітчизняних вчених, так і до західноєвропейських досліджень, що свідчить про надзвичайну обізнаність Катерини Михайлівни у цій темі, а також усвідомлення нею необхідності ґрунтовного дослідження саме цього напрямку.

Без перебільшення, це дослідження та зібрані в ньому по крихтах джерела стануть неоціненною знахідкою та прикладом для натхненної праці кожному досліднику антропології тілесності.

Завершуючи огляд цього блоку джерел, підкреслю, що завдяки плідній праці українських етнографів середини XIX – початку XX століття, а подекуди й науковій сміливості та наполегливості ми отримали у спадок унікальний першоджерельний матеріал, який дає змогу наблизитися до тієї епохи та зрозуміти життя жінок позаминулого століття.

Другою групою джерел, на підставі яких написана книжка, є неопубліковані етнографічні матеріали, які зберігаються в архівах України.

Насамперед, це матеріали з Наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі РФ ІМФЕ).

Одним із найцінніших архівних джерел у згаданому архіві, у яких подаються відомості про жіночу фізіологію, є рукописна праця лікаря, професора Сергія Верхратського «Український медичний фольклор (Побутова медицина українського села до колгоспних часів)» (1964). Дослідження ґрунтується на багатому польовому матеріалі, зібраному автором у селах Поділля, Київщини, Дніпропетровщини [65 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор (Побутова медицина українського села до колгоспних часів)» 1964 р. Машинопис. // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі РФ ІМФЕ), ф. 14-3, од. зб. 452.- 187 арк.]. Вчений наводить народні погляди та вірування, пов'язані з «жіночою» кров'ю, статевим життям, подає народні рецепти лікування венеричних і статевих хвороб.

При написанні книги я використовувала також архівні матеріали різної тематики, які допомагали глибшому розкриттю заявленої теми. Зокрема, фольклорні легенди та перекази стали допоміжним та додатковим матеріалом при розгляді уявлень, пов'язаних із ненародженими та абортowanими дітьми [66 – Петров В. Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти (Записи В.С. Виноградського та С.М. Терещенкової). // РФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 309, 10 арк.; Завмирання (перекази) // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 471, 90 арк.; Дмитрук Н. Завмирання в с. Дідковичах Народицького р-ну // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 469, 62 арк.; Терещенко С. М. Перекази про завмирання // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 312, 43 арк.; Виноградський Ю. С. Відомості по анкеті Етнографічної Комісії Української Академії Наук за ненароджені діти // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 377, 24 арк.].

Матеріали з народної медицини прислужилися при розгляді питань, що стосуються жіночої фізіології та лікування жіночих хвороб [67 – Малинка О. Народна медицина, повір'я, прикмети, звичаї, обряди // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 431, 26 арк.; Білозерський М. Гигиена и медицина. Замітки, виписки з друкованих джерел про медичні записи від хвороб // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 590, 64 арк.; Білозерський М. Лікування. Нотатки про народну медицину // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 1009, 10 арк.; Білозерський М. Медицинские средства. Замітки, виписки з друкованих джерел, друковані матеріали // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 589, 75 арк.; Білозерський М. Народна медицина. Замітки, записи, виписки з друкованих джерел. // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 591, 30 арк.; Білозерський М. Народна медицина (лікарські рослини і вживання їх при захворюваннях) // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 593, 72 арк.; Білозерський М. Народна медицина. Нотатки про народні засоби лікування. Записи на Чернігівщині // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 588, 44 арк.; Білозерський М. Растения: Бібліографічний показник видів рослин // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 974, 34 арк.; Гурін І. І. Постійні народні

порівняння. Народна медицина. 1958 р. // РФ ІМФЕ, ф.14-3, од. зб. 210, 129 арк.; Корзонюк М. М. Волинське надбужжя (фольклорно-етнографічний збірник) в 2-х томах, 1986-1988 рр. // РФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 1194, ч. 1, 491 арк.; Михайлюк В. К. Збірник фольклорних та етнографічних матеріалів // РФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 71, арк. 125 - 131.]

Окремий пласт джерел становлять матеріали з весільної обрядовості, де, поміж іншим, детальну увагу приділено й обряду «комори»[68 - Весільний обряд і весільні пісні записані в різних місцевостях у 1861-1929 рр.// РФ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 510, 209 арк.; Рудницький Є. Українське весілля на Підляшші // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 483, 161 арк; Павловський І. Весільні обряди Ніжинщини та їх зміни в ХХ ст. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 245, 43 арк.; Кравченко В. Г. Етнографічні матеріали. Сватання в с. Старий Дорогинь Христинівської волості, Овруцького пов. (1903 р.) // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 325, 12 арк.; Михайлик Ф. Весілля в Кобеляцькому р-ні Полтавської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 328, 50 арк.; Етнографічні матеріали, зібрані Гавриленко в с. Глібовці, Димерського р-ну на Київщині // РФ ІМФЕ, ф. 1-2-дод., од. зб. 293, 17 арк; Весільний обряд і весільні пісні, записані в різних місцевостях у 1861-1929 рр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 510, 209 арк.; Кудрицька А. Весілля в с. Рогах Гуманської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 323, 7 арк.; Мельничук М. Весілля в с. Чагові Оратівського р-ну Гуманської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 327, 21+7 арк.; Олексієва О. В. «Весілье» (свадебний обряд у крест'ян). Записано на Чернігівщині 1921 р. // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 392, 38 арк.; Парсунько В. До весілля. Обряд та звичаї. Запис на Кіровоградщині. 1927 р. // РФ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 510; Постольников Х. В. Весілля в м. Вовчі Харківської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 328, 16 арк.; Ромашкевич Ф.К. Весілля в с. Британах Борзенського п. Чернігівського г. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 324, 22 арк.; Рудницький Є. Українське весілля на Підляшші // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 483, 161 арк.]

Цінні відомості знаходимо в архіві Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Далі ІР НБУВ).

Так, у деяких етнографічних записах з родильної обрядовості знаходимо багаті відомості про обряди, звичаї, традиції, пов'язані з вагітністю, народженням дитини та першими днями її життя. Поміж іншого, натрапляємо на інформацію про народні вірування щодо можливості уникнення вагітності породіллі в майбутньому[69 - Савченко Ф. Родини, хрестини й вивід в с. Карабіівці. Записано від Домочки Михальчукової, 1897 р. // Архівні матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Далі ІР НБУВ), ф. 10: Етнографічна комісія, од. зб. 15256-15257, 7 арк; Доброчаев И. О народных обычаях при рождении и крестинах в селе Сачковичах, 1883 г. // ІР НБУВ, ф. 61: Фонд О. Ф. Кістяківський, од. зб. 542, 6 арк; Етнографічні записи, зроблені в різних місцевостях, різними особами // ІР НБУВ, ф. 1: Літературні матеріали, од. зб. 1511, арк. 55; Милорадович В. П. Родини в Лубенском уезде, Полтавской губернии. Этнографический очерк. // ІР НБУВ, ф.1: Літературні матеріали, од. зб. 1440, 10 арк.]

Унікальні відомості знаходимо у 61-му фонді О. Ф. Кістяківського - відомого українського дослідника народного права, професора Київського університету[70 - Докладніше про напрацювання вченого у царині звичаєвого права див.: Гримич М. Звичаєве право у дослідженнях Олександра Кістяківського // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. - Київ, 2001. - Вип. 9. - С. 28-33.]. У матеріалах із юридичного, звичаєвого та кримінального права, які за розробленою вченим програмою збирали люди на місцях, знаходимо цінну інформацію про обряд комори, сексуальне життя поза шлюбом, народні погляди на аборти та ймовірні причини, які спонукали до цього жінок[71 - Белогриц-Котляревский А.

Юридические обычаи и воззрения, записанные в м. Камышине Миргородского уезда 1878-1879 гг. // ІР НБУВ, ф. 61: О.Ф.Кістяківський. – Од. зб. 227-229, 20 арк.; Рутковский И.М. Ответы на вопросы изложенные в программе для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву // ІР НБУВ, ф.61: Фонд О.Ф.Кістяківського, од. зб. 317-318, 10 арк.]. Особливу цінність становить 20-аркушна рукописна стаття О. Кістяківського «До питання про цензуру нравів у народа», написана у 70-х роках ХІХ століття[72 – Кістякивский А. Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа. Стаття кон. 70х гг. ХІХ ст. // ІР НБУВ, ф. 61: Фонд О. Ф. Кістяківський, од. зб. 96. – 20 арк.], на аркушах якої стоять написи «цензура». Дослідник на підставі свідчень «наблюдателей народных обычаев» детально розкриває весільний обряд «комора», головним об'єктом якого виступає жіноче тіло, а особливо – дівоча цнота. О. Кістяківський подає докладну інформацію про підготовку нареченої до шлюбного ложа, описує обряди, що мають на меті вшанування «чесної» нареченої та приниження «нечесної» тощо. Недоліком рукопису можна вважати відсутність інформації про те, де саме «наблюдателями» О. Кістяківського було зафіксовано подану інформацію. Єдиною прив'язкою до регіону побутування звичаю «комора» можна вважати зауваження професора, що «этот обычай не встречается на левом берегу Днепра»[73 – Кістякивский А. Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа. – Арк. 11.].

Значна частина джерел, використаних мною під час написання роботи, зберігається в науковому архіві Інституту народознавства НАН України (м. Львів). (Далі ІН.) Це насамперед польові матеріали к. і. н., старшого наукового співробітника Інституту народознавства НАН України О. Кісь, зібрані нею під час опрацювання теми «Жінка в традиційній українській культурі». Етнографічні експедиції були здійснені О. Кісь у 1995-2001 рр. на Бойківщину, Волинь, Полтавщину і Полісся.

Третю групу джерел становлять польові етнографічні матеріали, зібрані мною особисто упродовж 2003-2007 та 2011-2013 років[74 – Перерва у експедиційних пошуках (2008-2010 рр.) пов'язана з народженням у 2009 році доньки Марії.].

Незважаючи на те що ці матеріали прямо не стосуються хронологічних меж цього дослідження, вони дуже важливі, адже дають змогу простежити тяглість традиції, з'ясувати, які звичаї залишилися в минулому, а які побутують і нині, навіть зазнаючи прихованих форм. Зрештою, дають поживу для роздумів: а що ж змінилося в царині приватного та інтимного життя українки за останні сто років?

Значну частину етнографічних матеріалів було зібрано мною в одному з найархаїчніших регіонів України – Середньому (Центральному) Поліссі, куди відносять північні райони Київської та більшу частину Житомирської і Рівненської областей[75 – Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) // Вісн. Львів. ун-ту. – Л., 2009. – Вип. 44. – С. 179-214. – (Сер. «Історична»).] – зокрема, під час комплексних історико-етнографічних експедицій, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС (Далі ДНЦЗКСТК) у 2003-2006[76 – Записи здійснювалися під дівочим прізвищем авторки – Колодюк.] та 2011 роках. Насамперед це інтерв'ю з Житомирщини та Рівненщини, записані з розповідей людей, переселених із уражених внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС територій, а також населення, що мешкає на екологічно небезпечних територіях (села ІІ-ІV Чорнобильських зон). Записи зберігаються у науковому архіві ДНЦЗКСТК. Повна назва колекцій та перелік досліджених сіл подано в списку джерел та літератури.

У пригоді стали й етнографічні записи, зроблені мною у 2003 р. в Зарічницькому та Дубровицькому районах Рівненської області, під час

експедиції з працівниками Національного музею народної архітектури та побуту України – І. Несен та Л. Костенко. Були обстежені села: Соломіївка, Орв'яниці Дубровицького району, Іванчичи, Прикладники, Серники, Старі Коні, Вичівка, Привітівка, Мульчиці Зарічницького району.

Для підготовки дослідження також були використані власні польові матеріали, зібрані в 2003 р. в селах Козіївка, Старосільці, Новогородецьке, Привороття Коростишівського району Житомирської області та м. Коростишів [77 – Колодюк І. Рівненщина 2003: Етнографічні матеріали з Рівненщини (Зарічненський та Дубровицький р-ни), записані у червні 2003 р. // Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КЕКІФ). ф. 4, папка 6, од. зб. 105, 25 арк.; Колодюк І. Черкащина 2007: Канівська польова практика 2007 р. // КЕКІФ. ф. 18, папка 3, од. зб. 3., 15 арк.; Ігнатенко І. АР Крим 2012: Етнографічна польова практика 2012 р. у с. Берегове Вахчисарайського р-ну АР Крим. // Архів КЕКІФ ф. 16, папка 2, од. зб. 1– 10, 30 арк.], крім того, записи з сіл Стайки та Трипілля Кагарлицького району Київської обл. (2007 р.), що були здійснені разом зі старшим науковим співробітником О. Брициною.

Прислужилися й етнографічні дослідження з Черкащини (села Прохорівка, Келеберда, Пекарі, Межиріч, Гамарня, Хмільна, Кононча, Степанці, Литвинець, Шевченкове, Медведівка Канівського р-ну (2007) та АР Крим (с. Берегове Вахчисарайського р-ну (2012). Матеріали були зібрані під час етнографічних практик магістрів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом авторки цієї роботи.

Матеріали експедицій з Рівненщини, Київщини, Черкащини та АР Крим зберігаються у науковому архіві кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Далі КЕКІФ) [78 – Правдюк О.А. Народне весілля на Україні // Весілля. У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1970. – С. 29–31; Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – 160 с.; Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження. – К., 1988. – 188 с.].

Глибше зрозуміти тему жіночої фізіології та тілесності допомогли етнографічні записи з Півдня України, зібрані мною разом із працівниками Музею Івана Гончара у липні 2013 року. Зокрема, були проведені опитування на Херсонщині (сс. Радинськ, Пішанівка, Костогризів та м. Цюрупинськ), Дніпропетровщині (с. Капулівка та м. Марганець Нікопольського р-ну) та Миколаївщині (с. Галаганівка Снігурівського р-ну). Розшифровані матеріали зберігаються в архівних фондах музею.

У працях етнографів ХІХ – початку ХХ століття знаходимо унікальний першоджерельний матеріал, який дає змогу реконструювати світоглядні уявлення, народні вірування, магичні практики тощо, пов'язані з жіночою фізіологією та тілесністю. Ці відомості містяться передусім у працях з родинної обрядовості й народної медицини та сороміцького фольклору. Чимало інформації зберігають фольклорні матеріали – легенди, перекази, духовні вірші, записані й упорядковані збирачами та науковцями означеного періоду. Окрему цінність становлять неопубліковані архівні матеріали та сучасні польові дослідження. Останні дають змогу порівняти тяглість традиції, з'ясувати, що втрачено, а що набуто протягом століть, які зміни відбулися в цій царині народної культури.

Весь цей комплекс джерел, як пазли, я збирала по краплині понад п'ять років і намагалася скласти в одну цілісну картину. Якою вона вийшла, Шановний Читачу, ти матимеш змогу дізнатися, перейшовши до основного

розділу книжки, а перед тим прошу поцікавитись, хто з наших сучасників досліджував жіноче тіло.

1.2. Історіографія: хто й коли досліджував жіноче тіло

Чи не дотепер у вітчизняній етнології дослідження жіночого тіла (зрештою, як і людського тіла загалом) не було сформовано в окрему проблему чи напрямок наукових зацікавлень. Як видно з аналізу опублікованих етнографічних джерел XIX – початку XX століття, окресленого питання етнографи здебільшого торкалися в контексті інших тем і лише за мізерним винятком ставили за спеціальний предмет дослідження. Проте впевнено можемо констатувати, що етнографічні матеріали, які стосуються жіночого тіла, таки були представлені в етнографічному дискурсі того часу, що вже мною було докладно проаналізовано в попередньому розділі.

У період радянської влади розгляд тем, пов'язаних із жіночою тілесністю та фізіологією, повністю випав з поля зору вітчизняної етнології, відповідно вони протягом сімдесяти років вважалися маргінальними й неакадемічними. Як наслідок, сьогодні констатуємо повну відсутність досліджень на цю тематику. Виняток становить лише весільна обрядовість українців, під час дослідження якої етнографи хоч і побіжно, але торкалися питання спільного спання на вечорницях та обряду «комори» [79 – Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження. – С. 18-19.].

Окремо варто сказати про доробок професора В. Борисенко, яка у монографії «Весільні обряди та звичаї на Україні» не оминула увагою звичай спільної ночівлі хлопців та дівчат під час зимових вечорниць і право нареченого залишатися на ніч у дівчини після сватання. Вчена зазначає, що такий звичай побутував до 30-х років XX століття на всій території Лівобережної України, а у Центральних районах було заведено, аби молодий після «брання рушників» ходив ночувати кожного вечора аж до весілля [80 – Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження. – С. 120.]. Приділила вчена увагу й обряду «комора», зазначаючи, що він символічно тримався аж до 50-х років XX століття. [81 – Тіло в текстах культур / О. Боряк (упоряд.), М. Маерчик (упоряд.). – К., 2003. – 222 с.]

Після здобуття Україною незалежності й зняття «залізної завіси» вітчизняні етологи, слідом за американськими та європейськими науковцями, звернули увагу на проблематику жіночої тілесності і сексуальності. Одними з перших у вітчизняній науці взяли за цей недосліджений напрям етнологині О. Боряк, М. Маерчик, О. Кісь, М. Гримич.

Зокрема, О. Боряк та М. Маерчик першими в Україні спробували привернути увагу до цього напрямку, зазначаючи важливість і необхідність вивчення всього комплексу народних вірувань, обрядів, повсякденних і магічних практик, пов'язаних із людським тілом. Дослідниці впорядкували два збірники наукових праць «Тіло в текстах культур» [82 – Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / Уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маерчик. – К., 2013. – 288 с.; 10 іл.] і «Етнографія статевого життя й тілесності» [83 – Боряк О., Маерчик М. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи // Тіло в текстах культур. – с. 7-18; Боряк О. Матка і плацента: жіноче тіло як відкрита емність // Тіло в текстах культур. – С. 19-31; Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору (замість вступного слова) // Етнографія статевого життя й тілесності. – С. 9-16.], а також написали низку статей, присвячених людській тілесності [84 – Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – С. 159-179.]. До

того ж, як упорядниці, залучили до авторського колективу й інших відомих етнологів та фольклористів: В. Валушка, О. Вріцину, О. Курочкіна, М. Чучка та інших.

Крім того, етнологи активно розвивають окреслений напрям самостійно. Зокрема, О. Боряк у світлі опрацювання теми «Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців» чи не вперше у вітчизняній етнології (незважаючи на значний історіографічний доробок з проблеми родинної обрядовості) приділяє детальну й ґрунтовну увагу жіночій фізіології та тілесності, зокрема під час пологів[85 – Маерчик М. «Як яка дівчина з хлопцем не спить, то вона й не дівчина зовсім» (секс до шлюбу в українській традиції): до постановки проблеми // <http://abyss111.livejournal.com/3431.html#cutid1>; Маерчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX ст. // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 101–112.]. У науковому доробку М. Маерчик з'являються публікації, присвячені дошлюбним інтимним стосункам української молоді[86 – Маерчик М. Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз обрядів українського родинного циклу. – К., 2011. – 328 с.]. Вчена вказує на подвійні стандарти: з одного боку, всіляке заохочення, необхідність, а інколи навіть примус до спільного снання дівчини з хлопцем на вечорницях, з іншого – прославляння дівочої скромності, «чистоти», «чесності», культ дівочої цноти, а також робить спробу пояснити таку колізію. У 2011 році світ побачило монографічне дослідження «Ритуал і тіло», над яким М. Маерчик працювала протягом багатьох років. Дослідження присвячено семіотиці тілесності в українській обрядовій традиції. У другому розділі праці авторка приділяє увагу й еротичним мотивам конструювання тіла в обрядах родинного циклу[87 – Кісь О. Дівчина-покритка в українському селі кінця XIX – початку XX ст. // Народозн. зошити. – 1998. – № 6. – С. 684–692; Кісь О. Українська сільська молодь у дзеркалі гендерних відмінностей // Ї.??? – № 24 «Покоління і субкультури». – Л., 2002. – С. 183–201; Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – Л., 2008. – С. 108–120;].

Знана дослідниця О. Кісь, у контексті дослідження ролі та статусу жінки в українському традиційному суспільстві, приділила значну увагу моральним аспектам поведінки молоді на вечорницях, дошлюбним інтимним стосункам, які досить часто провокувалися парубками (вчена так само наголошує на подвійних стандартах «чесності» з огляду на вимоги, які висувалися до дівчат) та їх життєвим наслідкам для дівчини, яка втрачала цноту до шлюбу. У роботі зазначається, що з моменту «покривання» життя дівчини змінювалося: будучи покриткою, вона вже не мала права ходити на вечорниці та вдягатися як дівчина, проте й не вважалася повноправною у стані жіноцтва, позаяк перейшла до нього «невдало» й «неправильно». Як доводить дослідниця, покритка в соціумі була загалом ізольованою та небажаною особою[88 – Гримич М. В. З дівчини – в жінку: перша шлюбна ніч українців // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво. Жіноча субкультура. – К., 2012. – С. 176–191.]. О. Кісь фактично вперше в українській етнології розглянула особу дівчини-покритки як предмет спеціального дослідження.

Попри досить ґрунтовну розробленість теми весільної обрядовості українців, одного з її найважливіших аспектів – обряду «комори» – науковці довгий час уникали або обмежувалися кількома загальними фразами. Цю традицію докладно аналізувала М. Гримич, яка у статті «Перша шлюбна ніч в українців» довела, що комплекс обрядових дій, який супроводжує обряд комори, є надзвичайно важливим у всій концепції весільного обряду українців, тому потребує подальшого детального аналізу та дослідження[89 – Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне

дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво. Жіноча субкультура. – К., 2012. – 480 с.].

Окрім того, М. Гримич є науковим редактором та видавцем фундаментального колективного п'яти томного наукового етнологічного видання «Народна культура українців: життєвий цикл людини», третій том якого був присвячений українському традиційному колективному жіночому культурному досвіду в трудовій/господарській діяльності, обрядовості, матеріальній культурі, фольклорі, звичаєвій сфері, правовому статусі тощо. Значну увагу в збірнику приділено й питанням жіночої тілесності та краси[90 – Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ – ХХ ст.). – К., 2004. – 280 с.].

Побіжно або опосередковано, у контексті власних наукових зацікавлень, теми антропології жіночого тіла у своїх дослідженнях торкалися етнологи І. Несен, Н. Гаврилюк, Я. Тарас, М. Чучко, А. Забловський та ін.

Зокрема, етнологиня І. Несен на основі багаторічних експедиційних досліджень видала монографію про весільний ритуал на Центральному Поліссі[91 – Гаврилюк Н. К. Міфологічні формули на тему «походження» дітей (досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. – К., 1993. – С. 176-195.]. У книжці, поміж іншого, знаходимо згадки про релікти дошлюбного розпізнання непорочності нареченої (обряд «діжа») та привселюдної перевірки дівчини на цноту (обряд «комора»).

Відома дослідниця родильної обрядовості Н. Гаврилюк дослідила міфологічні формули, які застосовували українці традиційного суспільства для позначення «утворення» дітей[92 – Тарас Я. Зоління білизни, деякі аспекти гігієни та пов'язані з нею уявлення // Полісся України: Матеріали історико-етнографічне дослідження. Овруччина. – 1995. – Вип. 2. – Л., 1999. – С. 182.].

Львівський етнолог Я. Тарас в одній зі статей про зоління білизни та пов'язаного з ним посуду (жлукта), не оминув народні погляди на «жіночу» кров та причини, що, як вірили у народі, викликають порушення менструального циклу. Однією з головних жінки-інформаторки називали спільне прання «місячних» сорочок у тих самих ночвах[93 – Чучко М. К. «И възят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник у житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці, 2008. – С. 171-180.].

М. Чучко, науковець із Чернівців, у одному з розділів своєї монографії, присвяченій соціорелігійному життю православного населення північних волостей Молдавської землі та австрійської Буковини, розглядає ставлення Церкви і мирян до позашлюбних сексуальних зв'язків і незаконнонароджених дітей[94 – Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп у традиційній культурі українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 59-61.].

Певну інформацію щодо вірувань та уявлень українців про зачаття дитини, часові заборони, пов'язані зі статевим актом, знаходимо у дисертаційній роботі А. Забловського[95 – Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст. – Х., 2008. – С. 63.].

Етнологам у розробці окресленої тематики можуть стати в пригоді й праці зі споріднених проблем. Зокрема, темі дітозгубництва присвячене монографічне дослідження відомого харківського історика В. Маслійчука, який на основі матеріалів з Лівобережної та Слобідської України ХVІІІ століття спробував довести, що «потреба приховати блуд та уникнути осуду

дуже часто виявлялася більш важливою, ніж цінність новонародженого життя»[96 – Маслійчук В. Девіантна поведінка жіноцтва у 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х., 2007. – С. 304-338.]

Цікавим у контексті нашої проблематики може бути один із розділів іншої монографії вченого, присвячений девіантній поведінці жіноцтва у 80-90-х роках XVIII століття. Робота написана на основі матеріалів Харківського намісництва[97 – Диса К. Історія сексуальності ранньомодерної доби: уявлення і дискусії на зламі XX і XXI століть // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 392-401; Диса К. Прихована частина айсбергу: «гріх бестіальний» у Ковелі XVIII ст. в контексті історії сексуальності // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т.1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Від. ред. В. Горобець. – К., 2012. – С.245-252.]

Окремо необхідно виділити й публікації історика Катерини Дисої, що стосуються історії дослідження сексуальності та деяких її девіантних форм[98 – Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). – К., 1993. – 199 с.]

Наразі етнологи й історики у дослідженнях приділяють значну увагу правовому, майновому, сімейному статусу жінок у різні історико-хронологічні періоди, а також їхній ролі в історії та культурі України. Серед численних праць – роботи етнологів Ганни Горинь[99 – Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. / НАН України: Ін-т народознав. – Л., 1999. – 336 с.], Юрія Гошка[100 – Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – поч. XX ст. – Л., 1999. – 143 с.], Романа Чмелика[101 – Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки. – З., 1998. – 67 с.; Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – пер. пол. XVII ст.). – З., 2001. – 95 с.]. Серед істориків привертають увагу роботи Марти Богачевської-Хомяк, Олександра Кривошого[102 – Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Л., 1999. – 54 с.], Оксани Маланчук-Рибак[103 – Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: Автореф. дис...канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 19 с.], Наталії Старченко[104 – Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Донецьк, 2002. – 270 с.], Олени Стяжкіної[105 – Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи. – К., 2010. – 368 с.], Лариси Буряк[106 – Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). – К., 2009. – 584 с.], Тетяни Орлової[107 – Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. – Ч.1. – П., 2010. – 276 с.; Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. – Ч.2. – П., 2010. – 305 с.; Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – П., 2009. – 119 с.], Ірини Петренко[108 – Красиков М. «Ой дам тобі водиці живої...»: Заметки собирателя укр. зрот. фольклора // Живой журн. (Київ) – 2005. – № 2. – С. 52-53; Красиков М. Таємничий дивосвіт українського еросу // Українські сороміцькі пісні / Упоряд. М. Красиков. – Х., 2003. – 287 с.; Красиков М. Український традиційний «сороміцький» фольклор у сучасному суспільстві: Проблема рецепції // Традиційна культура в умовах глобалізації: проблема наслідування культурного коду нації: Матеріали Міжнар. наук-практ. конф. 21-22 груд. 2006 р. – Х., 2006. – С. 116-122.] та багатьох інших. Хоча об'єктом вивчення у згаданих працях не є жіноча тілесність, фізіологія та сексуальність, вони певним чином можуть стати у пригоді для історичного екскурсу або мати довідковий характер.

Певну інформацію про жіноче тіло можемо почерпнути і в українському фольклорі. Тут допоможуть роботи Михайла Красикова[109 – Лесюк М. П. Еротизм в українському пісенному фольклорі: Наук. вид. – Івано-Франківськ, 2010. – 244 с.] та Миколи Лесюка[110 – Сулима М. Гріхи розмаїті: епітимійні справи XVII-XVIII ст. – К., 2005. – 256 с.]. Варто згадати й працю Миколи Сулими, який зібрав і впорядкував архівні матеріали XVII-XVIII століть, пов'язані із сімейними та статевими злочинами. Серед них – справи про позашлюбних дітей і дітовбивство[111 – Бандурка: українські сороміцькі пісні / Упоряд. М. Сулима. – К., 2001. – 280 с.]. Окремий інтерес становлять сороміцькі пісні у записах Зоріана Доленги-Ходаківського, Максима Максимовича, Тараса Шевченка, Івана Франка та ін., які були впорядковані та видані Миколою Сулимою[112 – Тіло чи особистість? Жіноча тілесність у вибраній малій українській прозі та графіці кінця XIX – початку XX століття. – К., 2007. – 192 с.].

Глибше зрозуміти жіночу тілесність і сексуальність допоможуть і твори класиків української літератури. У пригоді стане збірник «Тіло чи особистість?», упорядкований письменницею Людмилою Таран і мистецтвознавцем Ольгою Лагутенко. Упорядниці спробували реконструювати ставлення до жіночої сексуальності українських письменників і графіків кінця XIX – початку XX століття, простежити, як змінювалися трактування образу жінки в новелах – від Івана Нечуя-Левицького до Володимира Винниченка[113 – Українське тіло: Збірник статей / Ред. С. Климко, Л. Кульчицька, В. Черепанін. – К., 2012. – 96 с.].

Поглянути на сучасне українське суспільство з тілесної точки зору, з усіма його чутливостями, афектами та потребами, а в такий спосіб простежити трансформації й інновації, що відбулися з уявленням про жіноче тіло протягом століть, допоможе ілюстрований збірник «Українське тіло», виданий після однойменної скандальної виставки, організованої Центром візуальної культури в галереї Староакадемічного корпусу Києво-Могилянської академії 7 лютого 2012 року[114 – Колоджук І. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх «витравлювання плоду» // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 34-40; Колоджук І. Концепт зачаття та його відображення в традиційній культурі українців // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 23. – С. 39-45; Ігнатенко (Колоджук) Ірина. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 3-12; Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 5-19; Ігнатенко І. Дошлюбне спілкування української молоді // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 40-55; Ігнатенко І. З дівчини – в жінку: обряд «комори» та символіка дівочої цноти в українському весільному ритуалі // Народна культура українців. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – К., 2012. – С. 192-200; Ігнатенко І. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти // Народна культура українців. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. К., 2012. – С. 244-257; Ігнатенко І. Роль та функції жінок похилого віку в традиційній культурі українців: соціобіологічний підхід // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. № 38. – С. 37-40; Ignatenko I. Woman's body in the Ukrainian tradition // Warsaw East European Conference 2012: Old and new past, present and future of the post-communism world. – Warsaw's, 2012. – P. 26; Игнатенко И. Женское тело как объект социального контроля (на примере украинской традиционной культуры) // Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: материалы Пятой международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН (4-

7 октября 2012 года, Тверь). – Т. 2. – М., 2012. – С. 159–160; Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Київ, 2013. – 228 с.; 2-е вид. – Київ, 2013. – 224 с.]

На жаль, огляд вітчизняних культурологічних наукових праць, у яких прямо чи опосередковано приділялася увага жіночому тілу, на цьому закінчується, що свідчить про дуже слабку розробленість окресленої проблематики у вітчизняній етнології. Саме цим і зумовлені мої намагання здійснити у пропонованому дослідженні внесок у наукову концепцію жіночого тіла в українській традиції. Певні здобутки у розробці зазначеної проблеми відображено у низці авторських розвідок, що з'явилися на сторінках наукових журналів та інших видань [115 – Пушкарєва Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 6. – С. 55–64; Пушкарєва Н. Л. Мир чувств русской женщины в XVIII столетии // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4. – С. 17–31; Пушкарєва Н. Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) – М., 1997. – 381 с.; Пушкарєва Н. Л. Интимная жизнь русских женщин в X – XV вв. // Этнографическое обозрение. – № 1. – 1998. – С. 93–103; Пушкарєва Н. Л. «Како ся разгоре сердце мое и тело мое до тебе...»: Любовь в частной жизни человека средневековой Руси по ненормативным источникам // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.) / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М., 1999. – С. 507–515; Пушкарєва Н. Л. «Мед и млеко под языком твоим» // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1. – С. 61–76.]

Чимало матеріалів, після доповнення і доопрацювання, увійшли до пропонованої монографії у її третьому перевиданні.

Як видно з історіографії, робіт з окресленої теми у вітчизняній етнології обмаль. Утім буде доречним скористатися здобутками зарубіжних колег, які мають дещо солідніші напрацювання з названої проблематики. Хоча їх праці прямо не стосуються українського етносу, в них міститься порівняльний матеріал щодо інших східних слов'ян, а також цікаві ідеї та концепції, які були використані тут при аналізі українського матеріалу.

Серед найгрунтовніших досліджень із жіночої проблематики в Російській Федерації, у різних аспектах її виявлення, – роботи московської дослідниці Наталії Пушкарєвої. Поміж різноманітних гендерних питань вчена не оминула увагою жіночу сексуальність та тілесність [116 – Топорков А. Л. Заговоры в русской рукописной традиции XV–XIX вв.: история, символика, поэтика. – М., 2005. – 480 с.]. У своїх працях дослідниця намагалася показати жінку, її внутрішню та зовнішню красу, а також суспільні стереотипи, які доводиться долати жінкам протягом багатьох століть.

Солідний науковий доробок з етносексології має відомий російський вчений Андрій Топорков. Зокрема, аналізуючи різні види замовлянь, особливу увагу він приділяє любовним замовлянням та замовлянням від імпотенції [117 – Топорков А. Л. Символика тела в русских заговорах XVII–XVIII вв. // Тело в русской культуре: Сб. ст. / Сост.: Г. Кабакова и Ф. Конт. – М., 2005. – С. 131–146.], а також символіці тіла у традиції замовлянь російського народу [118 – Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. А. Л. Топорков. – М., 1996. – 534 с.; Эрос и порнография в русской культуре / Сб. ст. под ред. М. Левитта и А. Л. Топоркова. – М., 1999. – 700 с.]. Окрім того, за редакцією дослідника вийшли два академічні збірники, присвячені феномену еросу в народній культурі [119 – Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 103–150.]. На цих збірниках ми зупинимося детальніше.

Так, у збірнику «Секс и эротика в русской традиционной культуре» в рубриці «Женщина и ее мир» російська дослідниця Тетяна Агапкіна опублікувала докладну статтю «Славянские обряды и верования, касающиеся менструации». У ній авторка приділила увагу міфології місячних, яка існувала у східних слов'ян, проаналізувала народні вірування, перестороги, заборони тощо, пов'язані з «жіночою» кров'ю, а також класифікувала народні назви на означення місячних[120 – Листова Т. А. «Нечистота» женщины (родильная и месячная) в обычаях и представлениях русского народа // Секс и эротика в русской традиционной культуре. – С. 151–175.]

Ще одна стаття, присвячена особливостям фізіології жіночого організму, належить Тетяні Лістовій, яка торкнулася проблеми народних вірувань, пов'язаних із жінкою під час місячних та кров'ю післяродових очищень. Упереджене та марновірне ставлення до «жіночої» крові дослідниця пояснює страхом та наділенням її негативним потенціалом[121 – Толстая С. Символика девственности в полесском свадебном обряде // Секс и эротика в русской традиционной культуре. – С. 192–206.]

Також у згаданому збірнику варто звернути увагу на цікаву та змістовну статтю відомої московської дослідниці Світлани Толстої «Символика девственности в полесском свадебном обряде». Авторка аналізує весільний обряд на Поліссі та символіку дівочої цноти у структурі обрядовості. Зокрема, нею виокремлено рослинні, тваринні, природні символи, а також предметні та речові знаки[122 – Баранов Д. А. Образ ребенка в представлении русских о зачатии и рождении (по этнографическим, фольклорным и лингвистическим материалам): Автореф. ... канд. ист. наук. – СПб., 2000; Баранов Д. «Незнакомые» дети (к характеристике образа новорожденного в русской традиционной культуре // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4. – С. 110–121; Баранов Д. Образ ребенка в народной эмбриологии // Материалы по этнографии. – Т. 1. – СПб., 2002. – С. 11–52.]

Цікавими й оригінальними є напрацювання петербурзького вченого Дмитра Баранова, зосереджені на вивченні народної концепції зачаття дитини та ембріологічних уявлень у народній культурі росіян.[123 – Гура А. В. Коитус // Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – С. 524–527; Гура А. В. Брачная ночь // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 257–261; Gura Aleksandr V. Coitus in the symbolic language of Slavic culture // www.folklore.ee/folklore/vol30/gura.pdf.]

У науковому доробку Олександра Гури особливе місце посідають публікації, присвячені народним поглядам слов'ян на статеве життя і світоглядні уявлення, пов'язані з цим[124 – Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика. – М., 2012. – С. 507–530.]. У 2012 році побачила світ ґрунтовна монографія вченого «Брак и свадьба в славянской народной культуре», де, поміж іншого, докладно аналізуються й символічні коди шлюбної ночі[125 – Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. – 334 с.]

Однією з важливих праць в окресленій проблематиці є монографія російської дослідниці Галини Кабакової «Антропология женского тела в славянской традиции», де показано всі життєві етапи соціалізації жінки і те, як вони позначаються на ритуалах сімейного циклу. Не обійшла вчена увагою й народні погляди на жіночу тілесність і фізіологію[126 – Тело в русской культуре: Сб. ст. / Сост.: Г. Кабакова и Ф. Конт. – М., 2005. – 400 с.: ил.]. Важливо, що значна частина матеріалу зібрана на Українському Поліссі. Галина Кабакова, разом з Ф. Контом, є упорядницею збірки наукових статей, присвячених проблемі тілесності в російській культурі[127 – Кабакова Г. И. Девственность // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Ин-т славяноведения

и балканистики / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Т. 2: Д – К. – М., 1999. – С. 35–36; Кабакова Г. И. Девушка // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Ин-т славяноведения и балканистики / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Т. 2: Д – К. – М., 1999. – С. 36–39; Кабакова Г. И. Женщина // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Ин-т славяноведения и балканистики / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Т. 2: Д – К. – М., 1999. – С. 205–208.; Кабакова Г. И. О сладких поцелуях и горьких слезах: заметки о гастрономии тела // Тело в русской культуре. – С. 69–72.], а також автором низки статей на тему жіночої тілесності та сексуальності[128 – Мазалова Н. Е. Состав человеческий: человек в традиционных представлениях русских. – СПб., 2001. – 192 с.].

Ще одна цікава монографія – «Состав человеческий: человек в традиционных представлениях русских» належить Наталії Мазаловій; робота присвячена народній концепції людського тіла, його будови та життєдіяльності у традиції росіян. Особлива увага приділяється місцю людського тіла (насамперед жіночого) в картині світу[129 – Шангина И. Русские девушки. – СПб., 2007. – 352 с.: ил.].

У монографії російського етнографа Ізабелли Шангіної «Русские девушки» йдеться про життя сільських дівчат з часу дорослішання до перших років заміжжя. Особлива увага вченої сконцентрована на «неправильних» жіночих долях «старих дівок», матерів-покриток, дівчат, які втратили цноту до шлюбу. Дослідниця приділила увагу й «любам» – еротичним іграм та забавам молоді, а також традиції спільної ночівлі[130 – Мороз Е. Веселая Эрата: секс и любовь в мире русского Средневековья. – М., 2011. – 176 с.].

Згадаємо й книжку Євгена Мороза «Веселая Эрата: секс и любовь в мире русского Средневековья»[131 – Валодзіна Т. Цела чалавека: слова, міф, ритуал. – Минск, 2009. – 423 с.], де автор аналізує тематичний першоджерельний матеріал: епітимійники, берестяні грамоти, графіті, фольклорні та літературні тексти тощо – з метою дослідити секс та еротику в повсякденному житті Київської Русі.

Заслугове на увагу фундаментальна монографія білоруської вченої Тат'яни Володіної, яка досліджує міфопоетичний образ людини у традиційному фольклорі білорусів[132 – Валодзіна Т. Жаночы ніз у традыцыйнай культуры // Сексуальная прастора беларускай культуры: зб. навук. арт. і мат. – М., 2001. – С. 30–44.; Володина Т. В. Женские болезни в народных представлениях белорусов // Српска академија наука и уметности. Од-не језика и книжевности. Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија. – Б., 2008. – К. 3. – С. 129–138.; Володина Т. В. «Няхрышчанае мясца»: женская грудь и грудное вскармливание в белорусских традиционных представлениях и языке (на общеславянском фоне) // Антропологический форум. – СПб., 2006. – № 4. – С. 264–285.; Володина Т. В. Телесный низ в традиционных представлениях белорусов // Белорусский эротический фольклор / изд. под. Т.В. Володина, А.С. Федосик. – М., 2006. – С. 8–52.]. Вчена не обійшла увагою й уявлення білорусів про жіночу тілесність та пов'язані з нею народні вірування і світоглядні уявлення[133 – История тела: В 3-х т. / Под редакцией Алена Корбена, Жан-Жака Куртина, Жоржа Вигарелло. – Т.І: От Ренессанса до Эпохи Просвещения / Перевод с французского М. С. Неклюдовой, А. В. Стоговой. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 480 с.: ил.].

Неможливо оминати увагою ґрунтовне дослідження «Історія тіла», написане французькими, британськими й американськими антропологами та істориками культури і перекладене російською[134 – Mead M. Sex and Temperament in Three Primitive Societies. – New York, 1935. – 335 p.; Mead M. Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World. – New York, 1949. – 477 p.; Мид М. Культура и мир детства. Избр. произведения: пер. с англ. –

М., 1988. – 429 с.]. Авторський колектив всебічно розглядає тілесні практики Європи – від Ренесансу до нашого часу. Поза сумнівом, це видання є цінним для порівняльного аналізу української культури та культури інших народів Європи.

Дослідження жіночого тіла і сексуальності віддавна становлять невід'ємну частину соціальної та культурної антропології у країнах Європи та Північної Америки. Найбільш потужний масив академічних праць із антропології жіночого тіла належить дослідникам американської та західноєвропейської феміністської антропології. Серед класичних робіт, перекладених багатьма мовами світу, – доробки Маргарет Мід[135 – Бовуар, Сімона де. Друга стаття. Т. 1. – К.: 1994. – 390 с.; Т. 2. – К., 1995. – 392 с.], Сімони де Бовуар[136 – Фуко М. История сексуальности – III: Забота о себе/Пер, с фр. Т. Н. Титовой, О. И. Хомы под общ. ред. А. Б. Мокроусова. – Киев, 1998. – 288 с.; Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Пер. с франц. – М., 1996. – 448 с.], Мішеля Фуко[137 – Blackman Lisa. The Body: The Key Concepts. – Oxford and New York, 2008.] тощо; серед сучасних – дослідження Лізи Блекмен[138 – Brown P. Eve: Sex, Childbirth and Motherhood through the Ages. – UK, 2005. – 272 p.], Петріни Браун[139 – Clark Anna. Desire: A History of European Sexuality. New York: Routledge, 2008.], Анні Клерк[140 – Wolf N. Vagina: a new biography. – New York, 2012. – 384 p.; Вульф Н. Миф о красоте: Стереотипы против женщин / Пер. с англ. – М., 2013. – 445 с.], Наомі Вульф[141 – Levin E. Sex and Society in the World of Orthodox Slavs, 900 – 1700. – Ithaca, 1989; Левина Е. Секс и общество в мире православных славян 900 – 1700 // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России: Док. и исслед. / Под ред. Н. Л. Пушкиревой. – М., 1999. – С. 239–490.] та ін.

Хоча до їхніх досліджень не залучений український матеріал і предметом дослідження не ставала українська жінка, у цих працях – теоретичному доробку світової філософської думки та феміністської антропології – існують концепції універсальності негативної настанови щодо жіночої фізіології, суспільного контролю над жіночим тілом і сексуальною поведінкою. Все це є надзвичайно важливим для розуміння прихованих механізмів підтримання гендерної нерівності в патріархальній культурі. До того ж залучення праць американських і європейських учених у перспективі дасть можливість окреслити органічний зв'язок українських традиційних уявлень щодо жіночої тілесності та сексуальності із загальноєвропейськими та світовими тенденціями.

Що стосується безпосередньо українського, а ширше – слов'янського матеріалу, то необхідно виокремити роботу американської дослідниці Єви Левін «Секс і суспільство у світі православних слов'ян». Дослідниця вперше у світовій науці звернулася до проблеми сексуальної культури православних слов'ян, розкривши її в досить широкому хронологічному діапазоні – вісім століть (900–1700). Прагнучи дослідити потаємний, прихований бік життя людей того періоду, вона намагалася показати, що у статевому житті вважалося нормою, а що – девіантною поведінкою та за допомогою яких засобів і механізмів забезпечувалося дотримання правил у тодішньому суспільстві. Зазначена монографія, що вперше вийшла у 1989 році, згодом була перекладена російською мовою та частково видана у Москві[142 – Воробець Крістін Д. Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / За ред. Л. Гентош та О. Кісь. – Л., 2003. – С. 62–73.; Worobec C. Possessed: Women, Witches, and Demons in Imperial Russia. Illinois, 2001. – 302 p.].

Цінними для нас є напрацювання Крістін Воробець, насамперед ті, що стосуються пореформеної української селянської громади[143 – Никончук

М. В., Никончук О. М., Мойсієнко В. М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир, 2001. – С. 33.]. Дослідження вченої направлені на пошуки причин жорсткого контролю жіночої сексуальності та відповіді, чому в багатьох культурах жінка і зло досить часто були тотожними й розцінювалися як джерело людських страждань, чому жінка сприймалася як мстива, маніпулятивна та злонравна істота.

Отже, підбиваючи загальні підсумки, зазначимо, що дуже довгий час окреслена тема фактично не привертала уваги вітчизняних етнологів, а в науковій літературі можна знайти хіба що кілька побіжних рядків, хоч якось пов'язаних із жіночою фізіологією, і такий напрям, як антропологія жіночого тіла (у його широкому, культурному значенні), тривалий час залишився зігнорованим та невивченим.

У роки незалежності України демократизація, зміна наукової парадигми, посилення дослідницької уваги до різних аспектів повсякденного життя сприяли тому, що українські етологи та історики звернули увагу на маловивчені аспекти народної культури. Зокрема, з'являються публікації та розвідки, присвячені вивченню жіночої тілесності та фізіології в народній культурі, а дослідження зарубіжних колег, які мають дещо солідніші напрацювання в цій царині, стають важливим теоретико-методологічним інструментарієм і посилюють аналітичний вимір вітчизняних досліджень.

Сподіваюся, що пропонована праця прислужиться у вивченні такого важливого дослідницького напрямку, як антропологія людського тіла, а дослідження різноманітних аспектів людської тілесності (як жіночої, так і чоловічої) і пов'язаних із нею народних уявлень та практик дасть змогу дослідникам краще зрозуміти внутрішні механізми існування традиційної культури, світоглядні уявлення людей, що жили в минулі століття, їхні моральні та релігійні настанови. Ці знання, поза сумнівом, мають практичне застосування й неабияку актуальність сьогодні, бо серед широкого загалу досі популярне бачення давньої сільської культури як асексуальної. Це уявлення є патріархальним і, власне, нав'язує сучасним жінкам моделі поведінки й цінності, базовані на хибному баченні минувшини. Деконструювання цього неотрадиційного міфу допоможе вирішити низку гострих і важливих проблем, серед яких криза сім'ї, демографічний спад, заборона абортів, суспільна паніка щодо занепаду моралі тощо.

Отже, Шановний Читачу, щиро запрошую перейти до основного розділу книжки й наблизитися до розуміння механізмів, які регулювали і контролювали інтимне життя жінки позаминулого століття.

Цикл І. Стаючи дівчиною: уявлення про деякі аспекти жіночої фізіології в українській традиційній культурі

З фізіологічною особливістю жіночого організму, яка є маркером перетворення дівчинки на дівчину, – появою менструації – було пов'язано багато народних уявлень, вірувань, пересторог і заборон. Досить різноманітною є й народна термінологія. Так, на означення місячних дослідники фіксували такі назви: «на сорочці», «свій час», «місячка», «цигани», «кошуля», «рубашне», «переться», «жіноче», «цвіт», «пола» (в гуцулів), «приїхали гості», «прийшли краски», «червоний Іван»

(у бойків), «має на собі», «кров» або «той час» (на Поділлі), «сорочка», «регули», «місяшне»[144 – За основу поділу взято класифікацію, запропоновану російською дослідницею Т. А. Агапкіною (Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 104–110).] тощо.

Розглянемо принципи мотивації цих назв[145 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 7.]. Однією із найпоширеніших, яку донині можна зафіксувати в українських селах, є «рубашка» та похідні від неї назви («на сорочці», «рубашне», «сорочка напала», «сорочане лихо», «на одеже», «на беллі»; «а дехто-то рубашне каже на їх, бо його видно на сорочці. Як дехто, то каже, щоб усе не однаково було, сорочане лихо»[146 – Маерчик М. Одяговий метамовний код в обрядах родинного циклу (семіотичний аналіз традиції оголення лімінальних осіб) // Народознавчі зошити. – Л., 2000. – № 6. – С. 1027–1037.]. Як відомо, у традиційній українській культурі одяг виконував не лише функцію прикриття тіла[147 – Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 105.]. Жіноча сорочка певною мірою символізувала тіло жінки, вона була ніби її символічним двійником, адже цей вид одягу безпосередньо торкався тіла й тому, як уявлялося, копіював усі його властивості[148 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 71.]. Отже, можна припустити, що з огляду на це вірування й виникла одна з найпоширеніших назв на означення місячних.

Другу групу становлять назви, які вказують на те, що «це» (тобто згадана особливість жіночої фізіології) належить лише жінці: «бабське», «бабське на одежі»; «кажуть також «женське» тим, що їх у чоловіків нема»[149 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 71.].

Надягають вінок. К. О. Трутовський

До третьої належать назви, що походять від слів «мити», «прасувати»: «переться», «прання ся іме», «переца», «стіраецца». Водночас ці назви вказують на те, що жінка у такий період очищається внутрішньо.

Четверта група назв має в основі циклічну природу місячних – «місячка», «місяшне»; «бо воно ото що місяця, та й є»[150 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.].

Деякі терміни вказують на те, що місячні відбуваються у певний час і виникають раптово: «той час», «свій час», «у етой девкі время». Є назви, які безпосередньо означають те, що жінка, у якій місячні, перебуває у фізіологічному розквіті, готова до шлюбу та дітонародження, вона «цвіте» («цвіт», «квітки на рубашці» «вже цвіт прийшов»); «коли жінка носить їх (плями. – І. І.), то вона має красу і приваблює до себе чоловіків, які почувають у них жінок»[151 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 70.].

Частина термінів стосуються червоного кольору місячних – «червони дні», «краски ідуть».

Народну етимологію назви «цигани» у народі пояснювали так: «цигани – се слово відоме усякому, звичайно старшим, а всі його мають за стидне, не кажуть його при других, бо й не вштиво таке слово казати при других, особливе при старших або при чужих. Жінки, то ще сяка-така одна одній скаже, хоч і з нишка таки, а при чоловіках стережуться казати. Через те ото, що воно таке «стидне», видумали замість його казати «шарівські»... Чого то вже оте, що сходить що місяць у дівчат та у жінок, зветь ся циганами або й шарівськими, то хто його зна. Так почало одно щось казати, а за ним і всі. Мабуть се видумано через те, що воно, як і ті цигани, що просять милостині та неждано і непрошено з'являються по слободах. Нарошне спитати кого в слободі, то ніхто не скаже, звідки і з чого взяло ся те слово. А що «шарівськими» їх називають, то це, як мати кажуть, через те, що оці живі цигани, що ходять по слободах, дуже скрізь шарять за всім, коли б де і виворожить і вибrehать і виканючить і вкрати, та щоб зарвати де що. Або й ще через те, що як нападуть жіночі або дівочі цигани, то зараз зашаріється сорочка, зачервоніє. «Ось як зашарілась» кажуть, як хто зачервонить ся. – А місцевий діакон пояснював се так, що у Полтавській Губернії був поміщик Шарий, чи піп, та переховував циган злодіїв і з того багатів»[152 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.]. «Називають через те, що під час місячного жінка робиться негарною, нездатною, як циган», або через те що «місячні невідомо звідки приходять і зникають, як на селах цигани»[153 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.].

Дівчинка в хустинці. Невідомий художник

Цікавим є народне розуміння причини виникнення місячних. Лікар С. Верхратський у своїй рукописній роботі зазначав, що «рідко по селах давали відповіді, що жінки завжди носили місячні. Більшість притримувались погляду, що місячні з'явилися в жінок тільки з часом»[154 – Талько-Грынцеvич Ю. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 18.].

Фактично зміст усіх переказів про те, звідки й чому жінки мають місячні, зводяться до того, що це кара за непослух. Наведемо деякі з них.

Згідно з легендою, зафіксованою на Звенигородщині Т. Гринцевичем, «народ полагает, что до времени рождения Иисуса Христа женщины не имели месячного очищения, а только послеродовое. Перемена в этом отношении наступила только с того времени, когда Богородица родила Иисуса и приказала своей служанке вынести и бросить в воду свою окровавленную рубашку. Служанка не послушалась и была причиной тому, что Богородица в сердцах повелела, чтобы весь женский пол с тех пор ежемесячно имели свои очищения, которые получили название «сорочки»[155 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.].

Так само в легенді, записаній на Галичині, йдеться про те, «що до Христа не було місячки, тільки породові очищення. Спала вона на жінок за кару. Коли Мати Божа породила Христа, казала слугі винести на воду обкровавлену сорочку і попросила не розвивати і не оглядати її. Однак слуга не могла здержатися з цікавості, і за її провину Мати Божа покарала усіх»[156 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.].

Схожа за сюжетом легенда зафіксована на Поділлі: згідно з нею, усі жінки були покарані Богородицею місячними через непослух дівчини-служниці, яку

Діва Марія попросила випрати свою скривавлену сорочку. Дівчина не послухалася, розгорнула і струснула сорочку, від чого трава забризкалася кров'ю. «За неслухняність увесь рід жіночий покарано Дівою Марією місячними. На пам'ять про це ще й досі росте трава в полі з хлібом, що має на довгих зелених листях червоні краплинки»[157 - Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. - С. 77.]

Ще один варіант легенди про етимологію місячних: «Єва, як прогрішила, то Бог дав їй те, щоб і всі жінки тее знали»[158 - Верхратський С.А. Український медичний фольклор. - Арк. 71.]; «коли Єва з Адамом жили в раю, вона не мала місячних і через це не знала сорому. Тільки за спокусу людей змієм Бог покарав Єву тяжкими пологами і місячними»[159 - Шухевич В. Гуцульщина. - С. 255.]

За гуцульською легендою, місячні були й у чоловіка, «та як він почав робити по церквах, будинках, то йому було видко поли (кров); Матка Божа віпросила у Бога: Най маю полу, а чоловік ні! Від того часу нема у чоловіка поли, тому у него і сорочка коротка, а у челядини довга, аби закривала полу»[160 - Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. - С. 73.]

Щодо віку, в якому починалися місячні, існували такі міркування: «У скіко год воно настає, то не однаково: по людині діється і по порідді. Оце, як здоровенька дівчина та порідні такої здорової, і що рано виростає, та так і в роду було у її, що рано починали дівувать, то й у неї буде раніш ця справа. Або і вдасть ся таки таке дорідне. Часом і батьки і матері не такі були, а дівчина буде інакша. Так то знають, що і не на одній порі стають у дівчат цигани: у одної в стіко год, а у другої в стіко. За те вже кожна знає, що як почались вони уже у неї, то через місяць, як раз у ті самі порі будуть знов і так усю жизнь, поки зістаріється людина... Як у якої, то за день або ближче перед циганами болить живіт. Це вже знають. А ще молоде яке воно, само не вгадав і по-жалується матери на живіт, то мати зараз каже: «Та то воно у всякої людини, дочко!»[161 - Верхратський С. А. Український медичний фольклор. - Арк. 71.]

Дівчина з Малоросії. М. К. Бодаревський

Оскільки досить часто місячні вважалися за щось непристойне і сороміцьке, у народі вірили, що святі жінки не мають місячних. Саме тому клімактерій досить часто сприймався селянками як бажаний[162 - Тально-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. - С. 18-19.], адже вони ніби поверталися у стан, у якому перебували до прокляття Богородицею[163 - Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. - С. 83.]. У такому разі казали, що «помили руки», адже після клімактерію мати стосунки з чоловіком вважалося непристойним[164 - Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. - С. 74-75.]

Цікаву інформацію знаходимо у матеріалах Марка Грушевського, де йдеться про народне переконання, ніби у «чесної» дівчини влітку місячних не буває, а є вони тільки у жінок: «жнивими місяців з три нема циганів у дівок; а у котрої є і жнивими, так це погане зілля, то то така вже вона и дівка. Тіко звання, що дівка, а вона вже пряма молодиця, тіко не пов'язана ще. От дурить! А чого-ж то воно, Що у чесної, доброї ще

дівки та в жнива не буває, а вже аж під осінь одкривається! На що вже Настя яка була, а і в неї не було в жнива. Бог уже так устроїв. Кажуть ще, що є і такі, що і не «прогуляні» (з «калиною»), а перуться і в жнива, але я таких не знаю і мені здається, що то тіко дурять, що то дівки, а воно вже казна що не дівка. Та і мати таке було кажуть, що то вже не дівка, як жнивами в неї є. Хай і важко робить, хай хоч і як, а влітку не буває у дівчат цього лиха. І в нас і в усіх то так було: як жнива, то ми і не перемось жадна з нас. І в наймичок моїх цілі жнива буває чисто. Так само буває і у великий мороз»[165 – Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 194.]. Імовірно, таке вірування виникло через уявлення про місячні як ознаку, притаманну лише «нечистим» жінкам, а «чистими» вважалися малі дівчатка, незаймані дівчата та старі жінки.

Між тим заміжні жінки не приховували свого стану й досить часто ходили з плямами на сорочці[166 – Спр. Колодчук-1. Матеріали, записані в с. Бовсуні Лугинського р-ну Житомирської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Лугинського району Житомирської області (листопад 2005 р.). – Арк. 8.]. Цей факт широко підтверджується і сучасними інформаторами: «Ще й моя мати, як ходила, то я дивилася, що вона, де врезалася?! Оце ходить, а штанов не було, а та сорочка заляпана, а я знаю, так як заре, побачила, та й думаю: «Ото мати шось урізала, в кров'є, ногу врезала чи стегно». – А не соромилась, так ходить? Тож видно! – Не, текло, куди бачило»[167 – Спр. Колодчук-5. Матеріали, записані в с. Червона Волока Лугинського р-ну Житомирської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005. – Арк. 13.]; «Так і ходили. В полотняній сорочці. (А не соромилась?) Господь його знає! Як була така житка. Таке врем'я було»[168 – Спр. Колодчук-8. Матеріали, записані в с. Млини Овруцького р-ну Житомирської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005. – Арк. 34.]; «Да, ото так і ходили без трусов, без нічого, не було трусов, ото сорочечку зашпилиш, так щоб воно не капало кругом. Протікає, ходили такі задрипані. Зараз, бачите, всякі є, а тоді якось і не було, шмаття якесь подложеш і всьо»[169 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 43.]; «Колись не окуротно було – тепер окуротней. І з за`аду, і з переду захвойдана сорочка... До це добре, як ти в сподніце, а буває – як не в сподніце, да сяде да промокне. Але колись, як іде, да це їй залило сорочку, дак подніме [сподніцу] і – гоп! [Піднімала спідницю і так сідала]»[170 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 106.]; «Колі же ж бабі носілі штани? – в поміне не було! Да, на сорочці все! Хіба ж носілі отакіє сорочки? Не! Полотняну таку, що й не гнется. Так йона шо, – йона ж дубляна. А то – сорочкою тією пудтерется да й усьо. Оце так – усе так хаділі»[171 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 43.].

Натомість дівчата все ж таки намагалися не афішувати свого стану, тому на час місячних перебували вдома: «Девка не йде гулять. А як же вона поїде, що вона може там сесті, а тутейка замарає – тут і хлопці, а тут і женіх... А-о-о! Шоб хлопець і не побачив. Цього вже не – вже вона дома. Даже, думають: «А чого ти, там – чи Галя, чи Мар'я, чи Степо, чи Горпино, чи Марино, чого ти не приходила?» – «Ой, не питай – мене не можна було». – «А чого?» – «У мене рубашне було». Шо вже було – то було. Оце вже як немає которой – це вже знать, що вона засрана вже і дома сидить»[172 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 75.].

Хоча місячні і вважалися «нечистим ділом», люди розуміли, що це нормальний вияв жіночої фізіології, а їх затримка викликала занепокоєння: «Яке ото воно не гарне діло ті «цигани», а лишенько і без їх. Кажуть, і це воно таки так і є, що і жить не буде довго отака людина, що нема їх у неї. Така вже стать природня у жінок, що без них і життя не вірне»[173 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 77.]. «Кажуть також, що без їх та дітей не мали-б жінки і миру

хрещеного-б не стало. Бо то-ж запримітили усі, що немає цих циган, то й життя доброго немає і дитини не буде. А чого воно, так ніхто не скаже»[174 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 74-75.]

За спостереженнями лікаря С. Верхратського, якщо після шістнадцяти років у дівчини ще не було місячних, це викликало занепокоєння близьких, адже відсутність менструацій могла означати захворювання[175 – Детальніше див.: Колодюк І. Концепт зачаття та його відображення в традиційній культурі. – С. 39-45; Ігнатенко (Колодюк) І. Народні ембріологічні уявлення українців. – С. 3-12.]. Затримку в дівчини інколи пояснювали Божою карою за «п'ятничний» гріх батьків, тобто за те, що ті мали статеві зносини перед п'ятницею[176 – Ставлення сучасної офіційної медицини до лікування народними методами порушення менструального циклу, буде розглянуто у розділі VII.].

Коли у дівчат затримувалися місячні, їх намагалися викликати, зазвичай за допомогою народних засобів[177 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 74-75.]. Так, радили вживати вивар першого цвіту півонії, гілочок вишні, калини, мальви, материнки, червоних троянд, волошок, пролісків, кореню білої водяної лілеї, кривавника, м'яти, рум'янку, хмелю, споришу, червоного проса, цвіту жовтої акації, Петрового хреста, сокирок[178 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 73.]

Так само викликало занепокоєння порушення циклу місячних: «Часом перемінюєть ся время, що їх гляди, не має, то ото вже й треба і боятъ ся лиха якогось: або дуже потрудились, або застудились або злякалась, борони Боже; тоді вже й треба, старать ся людей. А як благополучно, то кожного місяця під один час і ждуть їх і через те ото і надівають другі сорочки і лягають на такому, щоб не шкідне було»[179 – Маркович В. В. Знахарки нового типа. – С. 425.]. У таких випадках радили вживати відвар розмарину (*Rosmarinus officinalis*) [180 – Коваленко Г. И., Манжура И. К народной медицине малоруссов. – С. 184.], бузкового та липового цвіту [181 – Коваленко Г. И., Манжура И. К народной медицине малоруссов. – С. 175; Гринченко Б. Д. Материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – С. 320.], квіток півонії, потовчене коралове намисто з водою [182 – Шухевич В. Гуцульщина. – С. 255.], настоянку кривого зілля (гірчак зміїний, *Polygonum bistorta*), натиннику (паслін, *Solanum dulcamare*) [183 – Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 19-20.].

Різними способами лікували й сильні кровотечі.

Народні засоби можна поділити на раціональні (вживання виварів із трав) та магичні.

Дівчина-українка. Х. П. Платонов

Перший спосіб лікування включав вивари з таких трав, як материнка (*Origanum vulgare* L.), валеріана (*Valeriana officinalis* L.), паслін (*Solanum dulcamare*), шафран з відваром вишневої кори, знятої із семи молодих гілочок. Кора мала зніматися згори донизу, інакше напій міг набути зворотної дії [184 – Милорадович В. П. Народная медицина

в Лубенском уезде Полтавской губернии. – С. 89.]. Проти надмірних кровотеч уживали відвар деревію з дерезою та клали на живіт холодні компреси[185 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 76.].

Припиняли кровотечу й підкурюванням: «Частіше для цього вживали блекоту, порхавку, що святили на Маковія. Кропили зілля на покуті свяченою водою, кидали в жаровню, яку клали на землі, жінка ставала над жаровнею і обкутувалась рядном»[186 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 75.].

Магічні засоби лікування були не менш популярними: «На лотоки хвора жінка йшла з бабою до схід сонця. Баба брала з собою цілушку хліба, краше з першого хліба, спеченого в «новий понеділок». Цілушку хліба баба пускала на воду з звичайною примовою до води. Повертаючись з лотоків, суворо заборонялося оглядатись (Вінницька обл.). Інший спосіб: хвора жінка брала дві крашанки. Випускала їх, сидючи на порозі, на сорочку, що носила в час місячних. В одну з крашанок наливала «непочатої води» (першої набраної з криниці до півночі), переливала в другу дев'ять раз, примовляючи за кожним разом: «Це тобі, це мені», Потім крашанки й сорочку несла на біжучу воду й кидала її через голову в воду; поверталась додому не оглядаючись»[187 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 76.].

«На Поділлі при сильних місячних кровотечах примовляли звичайною примовою при кровотечах: «Стій, кров, в рані, як вода в Йордані. Третину випускаю, дві третини залишаю рабі божій (ім'я)»; «Вирізували з місячної сорочки кусочок, забруднений кров'ю, видовблювали внизу дверей дірочку і в цю дірочку вкладали кусочок з сорочки й заклинювали кілком з осики – ув'язнювали недугу... Як прали сорочку після місячки, розстелювали її на воді, жменю брали воду з сорочки, зливали праворуч і ліворуч, приказуючи: «Це мені, це тобі»[188 – Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 20.].

На Поліссі лікували й у такий спосіб: «При более значительных маточных кровотечениях женщины вырезают небольшой кусок снизу из рубашки, которую носили во время месячного, провинчивают отверстие внизу дверей, вкладывают там кусочек вырезанной рубахи и забивают деревянным колышком»[189 – Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 20.]; «Больная женщина сама полощет в воде свою окровавленную рубашку и эту воду по очередно ложкою мужа, отца и брата выливает в две приготовленные посуды, из которых одна стоит в комнате, а другая в сенях за порогом. Причем, переливая в первый, говорит: то мое, а во второй: то «чуже». После того обе посуды выносит на двор, одну из них выливает на воду, т. е., «свое», а «чуже» закапывает в землю»[190 – Тарас Я. Зоління білизни, деякі аспекти гігієни та пов'язані з нею уявлення. – С. 182.].

Досить часто причину того, що у жінки порушувався місячний цикл або збільшувалися втрати крові, вбачали у «зопранні», під цим розуміли прання кількома жінками своїх місячних сорочок в одних ночвах[191 – Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде... – С. 89.]. Вважалося, що після цього в одній жінки під час місячних крові буде вдвічі більше, а в іншій вони можуть припинитися зовсім[192 – Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 21.]. Щоправда, більшість селян вважали, що «зопрання» шкодить лише одній жінці: у неї крові буде більше, ніж до цього[193 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 75.]. Причому вважалося, що «зопреться» та жінка, чия сорочка лежатиме найнижче[194 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 75.]. «Воно так і не було в мене, та в отого попа дівка була і тітка його. Та в усіх трьох у нас було. Я не знала того, що воно треба їх стерегтись. Посолили сорочки ув одним

жлукті, а вони й зопрались. У теї дівки нічого не стало того. Чорт його знав, чи воно їй вреділо, чи ні, а вона з мене усе смієть ся. Може воно так і є, що не багато того стане, як зопереться з ким. Але оця того нічого не знала – одначе сміялась. Чорт її знає, може і примовляла що, а сорочки, то знаю добре, що склала усі з нас трех одну на другу. І од того й стало. І ото в мене добре, як з неділю тіко пійде, а то й більше. Уже й сама не знаю де-б і дїть ся і що робити»[195 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 75-76.]

Оксана. Х. П. Платонов

Селянська дівчинка. К. О. Трутовський

При «зопранні» радили жінці таке: «хай заполоще, що скине з одного місяця, та воду цю вилле на чорну свиню і скаже: «Ти діти водиш, і чиста ходиш» (себто, хай на тебе переходить). А то є, що замість цього пізнають по своєму, інакше, не на свиню виливають, а на чисту, бігучу воду несуть, на річку, тай пустять за водою»[196 – Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 21.], або «воду влить в какую нибудь посуду, поставивши ее на пороге; с двух сторон от ее ставят два горшка, при чем сама больная садится на пороги таким образом, чтобы ее правая нога была в «хате», и вливает одну ложку воды в горшок, который стоит в хате, а две ложки в тот, который стоит снаружи ея, говоря за каждым разом, «оце тоби, а оце мени». Всего вливается в горшок, в хате стоящий, 9, а в горшок за хатой – 18 ложек. Первый горшок закапывается с водою под порогом хаты, а другой несут в сад и закапывают под вишневым деревом, говоря: «тоди до тебе другий раз нести, коли будеш цвісти»»[197 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 76.]

Для лікування використовували й такі способи: «Узять три пригорщі глини губою та внести в хату у тряпці, а глиняник поставить у глухім кінці порога. Пригорщами і треба вкинуть сю глину, розколотити і поставити на день чи на три дні і дати тоді тої води, що останеться в глинянику, випити, то й минеться, якщо вона тіко од зопрання бідує»[198 – Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде... – С. 89.]; «Женщина, отжав рубашку в негодном горшке или казанке, идет с ним на речку и, набрав в него воды, дважды выливает обратно, а третий раз льет 9 ложек на рубашку, приговаривая: «мое пры мени, чуже хай иде за водою». Горшок забрасывает в воду, а рубашку, отзолив, носит, или идет к реке в грязной рубашке и, набирая воду мужской ложкой, дважды льет на речку со словами, «оце чуже и це чуже», третий-же раз, сказав: «а це мое» – себе на пелену (подол)»[199 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 76.]

Відповідно, коли жінки разом прали місячні сорочки, то намагалися класти їх не шарами, а в рядок: «і вже як у жлукто складали, то хоч з чотирьох зберуться було нечисті сорочки, то вже одну коло одної складаєм у рядок, у в один шнур і в один шар, хоч і як уже замякаються дуже сорочки, а вже

боїмось, щоб не зопралась котора з которою і щоб не перейшло з одної до другої»[200 – Тально-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 22.], або перекладали жіночі сорочки чоловічими штанами[201 – Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 131.].

Отже, основним сенсом у цих магічних обрядах є символічний переділ місячних, позбавлення надлишку крові. Жінка у той чи інший спосіб «ділила» свою кров, частину якої залишала собі, а іншу пускала на воду, закопувала у землю або забивала кілком в отвір дверей, тобто знищувала.

Зважаючи на те, що жінка в цей період вважалася нечистою і це начебто передавалося на все, з чим вона контактувала, у традиційній культурі було вироблено низку заборон щодо життя й діяльності під час місячних. Їх можна розподілити на дві групи: церковні й народні.

До церковних – варто зарахувати заборону йти до церкви і торкатися священних реліквій, цілувати Євангеліє, хрест, ікони, пекти просфори. Усі вони були на певному історичному етапі сприйняті народною культурою та введені у вжиток: «нечистая» жінка не должна ходить в церковь, целовать иконы, ходить за крестным ходом, а тем паче, приобщаться или венчаться, – т. к. это тяжкий, непростительный грех»[202 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.]. Звернімо увагу на мотивування заборон та покарання за їх порушення: «Якась жінка з місячкою пішла до церкви, і кров її всю церкву залила, а на образах, особливо на Марії Магдалині та Варварі, виступили криваві плями»[203 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 71.] (Вінницька обл.); «борода у теї виросте, що піде з циганами до церкви»[204 – Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 196.]. До того ж вірили, що у жінки, яка порушила цю заборону, на всі свята будуть місячні й, не маючи можливості ходити з ними до церкви, вона буде виключена з громадського життя. Її також буде покарано тривалими місячними і важкими пологами[205 – Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 119.]. Жителі Білоруського Полісся вірили, що жінку, яка зайшла у церкву під час місячних, буде покарано гнівом Божої Матері посиленням кровотечі й важкими пологами: «Кажны празник у ей буде на рубашце, и много того буде»; «буде тяжело радить, када вона ражать будэт»; «Як зайдэ жэнщина, як на рубашке у цэркву, то Божа матэрь у лицэ мэняеця»[206 – Колодък І. Канівська польова практика 2007 р. Запис. у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. // КЕКІФ, ф. 18, папка 3, од. зб. 3., арк. 3.]. Заборони для жінки йти до церкви у такому фізіологічному стані досить поширені й сьогодні: «В церкву не можна йти ніяк»[207 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 33.]; «І в церкву – не, в церкву – Воронь Боже! В церкву не можна ходити...»[208 – Спр. Колодък-8. Матеріали, записані в с. Млини Овруцького р-ну Житомирської обл. – Арк. 10.]; «У церкву не можна йти, а якщо в церкву йшли, то в карман ложили гвоздік чи камінець, але далеко не йди, тако ззаді стой, а вообще-то не положено»[209 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 43.]; «як до церкви йті, дак треба (еслі так чувствуеш) – як уже первий день напало – не йди, а як уже другий-третій – бери замка, кладі за пазуху, замкні, і тоди йди до церкви. – І тільки так, щоб оно не капнуло, бо дуже грех великий, як воно капне на пудлогу у церкві. Дуже грех великий!»[210 – Манжура И. Сказки, пословицы и т. п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губ. – Харьков, 1890. – С. 155.].

Дівчина зі снопами. К. О. Трутовський

Заборонялося йти до церкви та брати участь у церковних ритуалах і породіллі, яка протягом сорока днів після пологів вважалася «нечистою». Більше того, інколи породіллю взагалі застерігали проти того, щоб вона виходила зі своєї хати[211 – Левицький М. Селянські знахари і баби-шептухи. – К., 1901. – С. 2.]. Траплялося, що це ставало причиною смерті немовляти, бо жінка не наважувалася йти до лікаря через свою «нечистоту»[212 – Спр. Колодюк-12. Матеріали, записані в с. Кам'яне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Рокитнівського району Рівненської області (серпень 2006 р.). – Арк. 17.]. Після сорока днів священник читав над нею «очисну» молитву і в такий спосіб «уводив» до церкви та повноцінного суспільного життя: «Роде дітя вона, 6 недель не йде до церкви. Дітя понесли хрестить, а вона не йде. 6 недель минуло, она йде до вводу, приходіт і стоїть прі двору. Батюшка виходіт і вводіть»[213 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 78.].

Загалом жінка під час місячних не мала права не тільки йти до церкви, а й брати участь у релігійних ритуалах. Зокрема, як зазначалося вище, їй заборонялося цілувати хрест чи ікону при обході села з молебнем: «А як піп чи дяк ходить по слободі з молитвою або з христом та й трапиться у котрій хаті така людина, що з циганами, то певне не поцілує христа чи ікони. Хоч і піднесе їй піп, то вона скаже «мені не можна», а як така, що не осмілиться прямо сказати у вічі, то вийде собі на той час із хати. То вже її не питають, чого вийшла і втікла від хреста, бо знають, яке їй лихо, і знають, що як нечисте виходить, то до святого тоді не приторкаться»[214 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 78.].

Під час місячних жінка мала обмежувати себе і в родинних обрядах. Зокрема, їй заборонялося бути хресною матір'ю: «Не можна тоді брати у куми або йти, коли просять, бо треба цілувати хрест, а до святощів не можна приторкаться. Через те ніхто тоді ані в куми не піде, ані на присягу не стане»[215 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.]; «Кумою під час місячного бути не дозволялось: дитина вся буде в болячках»[216 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.] Жінок взагалі застерігали від того, щоб іти на хрестини, бо це могло зашкодити дитині: «Гулять з циганами скрізь можна йти, лиш на хрестини не можна, бо це і безсовісно дуже було б і шкідливо. Кажуть, як втерпить отака людина та піде погулять на хрестини, то на дитині пороблять ся струпи. То краще не йти, як має таке од того»[217 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.]. Проте якщо жінка таки йшла на родини, коли мала «на рубашці», то вона повинна була убезпечити дитину від свого начебто шкідливого впливу. Для цього використовувалися різні обереги: «Щоб не завадили дитині ціі цигани, то та, що йде з ними, бере у пазуху трішки проса. Та й баби, що пупа ріжуть, стережуть ся цього лиха, бо буває впорядиться яка не знає, що за лихо буде од цього і проса не бере з собою, через те то вони самі вивішують на жердці на перед що небудь чирвоне на всякий случай. Часом котора і втаскається нарощне або ще дурна і не знає цього – то не пошкодить тоді. Забачить можна на хрестинах часто або окрайку або пояса чирвоного або китайку, оте все проти цього лиха, циган»[218 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 28.]; «Не можна дітяті йти хрестить. Наприклад, от я – нада мене [до] дітя взять, кого я хочу, да як у ее месячное е, вона й каже: шо «мене не можна йті». А котрие бралі замочки – замикалі і кідалі за пазуху. Замочок – такий, шо замикати, но – замочок обикновенний. Ну так – шоб на дитяті нічого не оказалось. Бо кажуть, як нечиста кума, дак ото на дитяті буде – чи на головці, чи шось отаке во буде – якієсь наріви чи шо... Як замочок беруть у пазуху

і вже не буде»[219 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 32.]. На Поділлі вірили: «щоб дитині не вадило, треба щоб кума призналась і своєю сорочкою обтерла лоба дитині, або кинула собі в пазуху проса»[220 – Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 86.].

Саме з огляду на вірування про жіночу нечистоту під час місячних однією з головних вимог до жінки, яка йшла у баби-повитухи, була відсутність місячних[221 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 32.]. Така вимога була пов'язана з народним переконанням про те, що діти, яких прийняла «нечиста» баба, будуть золотушними[222 – Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 70.], а в дівчаток довго не буде місячних[223 – Боряк О. Постать баби-повитухи крізь символіку обряду очищення: післяпологові «зливки» // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 5-11.]. До того ж вірили, що баба-повитуха, яка прийняла пологи, теж перебирала на себе нечистоту породіллі і для того, щоб очиститись, обов'язково мала здійснити обряд післяпологового очищення – «зливки»[224 – Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 277.].

Цікаво, що традиційна вимога відсутності місячних висувалася і до знахарок. За народними переконаннями, знахарство не було благословенне Богом. Вони могли займатися цією справою лише тоді, коли у них «припинились регули, тоді їм Бог прощає»[225 – Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 121.].

Дівчинка з сапою. К. О. Трутовський

Запобіжні засоби на пологах та в родильній обрядовості, подібні до українських, відомі й іншим народам. Зокрема, болгар закопували під поріг житла металевий предмет, через який переступали всі жінки, у тому числі ті, що мали місячні[226 – Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 121.]. У Білорусі жінки затикали який-небудь металевий предмет (ніж, ложку) за пояс, у Східній Сербії – самі розповідали породіллі про свій стан, болгарки прикріплювали до пояса червону квітку. Поляки вірили, що присутність такої жінки спричиниться до шкірних захворювань у дитини; білоруси – що дитина виросте неповноцінною, у неї (навіть у хлопчика) будуть сильні кровотечі, а похресна дівчинка буде безплідною: «Хрэстыты нэ можна за куму, як на рубашкэ е, кажут, малоумный будэ, дурной»; «Хрэстить не можна, а то у хрэщеной дочки не будэ детей»[227 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 78.].

Заборонялося жінкам репродуктивного віку йти в такому фізіологічному стані й до вінчання: «і вінчання тоді не буде, бо замічають, що як їй тоді принада, то життя буде якесь неладне і тому вже наперед питають ея пра це у неї»[228 – Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 119.]. Поліщуки Берестейщини мотивували це загрозою смерті молодих, а нареченій – іще й місячними на смертному одрі: «венчацца нэ можна, як на рубашке е, бо калы умрэш, то можа гэта показаться»[229 – Спр. Колодюк-5. Матеріали, записані в с. Блажове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. // Ф. Рокитне-2006: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Рокитнівського району Рівненської області (серпень 2006 р.). – Арк. 32.].

Хоч жінці й дозволялося йти на похорон, їй, однак, не слід було цілувати мерця: «як ідеш до покойника, то не треба подходить його цілувать. Прийшла собі – постій, подивись»[230 – Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 199.]. Вірили: це загрожувало тим, що місячні не припиняться до кінця життя. Щоб запобігти цьому, радили покласти в кишеню мідяки, підв'язатися червоним поясом або взяти із собою металеву річ[231 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.], а також насипати в черевики під п'яти жита[232 – Колодюк І. Канівська польова практика 2007 р. Запис. у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. – Арк. 8.]. І сьогодні деякі інформаторки розповідають про те, що жінки «беруть жито в пазуху, або житній хліб ото кидають шматочок, або жито, як раніше було жито, зерно, то було кидаем пучечок зав'язаний»[233 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 72.]; «на могилки нельзя іти – Низя! А йдуть – так беруть шо небудь, цепь яку... Ну, береш шо небудь у кишеню – або замочка якого, або там гвоздичка якого – щоб шо небудь у кишені було. Железне»[234 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 138.]; «до покойника тоже не можна йти, на гробкі тоже не можна йти (менструація як е – не йдуть). Красною лентою више колена перев'язують і йдуть, тоді можна і до покойника [...] женщина нечиста...»[235 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 147.]; «Нада ниткаю пудвезається, нитка із льону (когда на похорон іти і менструація) – ниткою пудвезається сиром на голому тілу [по поясу] – одевайся і йди»[236 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 106.]. Цікавою видається така мотивація заборони йти на похорон: «На похорон нельзя йти. Того, шо нельзя. Ти ж грязна, а то, щитай, [мрець] – шо вже ангел...»[237 – Принагідно зазначимо, що сучасна офіційна медицина підтверджує небажаність інтимних стосунків під час місячних у жінки через багаторазове збільшення ризиків зараження статевими та венеричними хворобами у разі інфікування одного з партнерів (З інтерв'ю практикуючого лікаря М. Л. Грабовецького, запис. Ігнатенко І. 11 грудня 2010 р. в м. Нью-Йорк, США, на тему «Народні методи лікування в інтерпретації сучасної офіційної медицини» // Архів КЕКІФ ф. 24, папка 27, од. зб. 190, Арк. 2.].

Отже, під час місячних жінка обмежувалася у родинних обрядах, але, якщо не було можливості їх оминати, вона мала використовувати обереги, щоб убезпечити навколишній світ від свого «згубного» впливу. Поміж іншими, можна виділити такі найпопулярніші обереги: матерія червоного кольору, залізні речі, жито або вироби з нього. Відомо, що червоний колір наділявся цілющими та обереговими властивостями. Залізні речі, завдяки їхній міцності, теж наділяли властивостями оберегу, а жито символізувало життя й добробут.

Під час місячних заборонялося мати статеві стосунки[238 – Онищук А. З народного життя гуцулів. – С. 227.]. Традиційне мотивування заборони зводилося до того, що наслідком могло стати народження відьми чи вовкулаки[239 – Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 23.]. Щоправда, є й поодинокі твердження про те, що «зачатый «пид краску», во время месячных очищений, будет красив»[240 – Спр. Колодюк-5. Матеріали, записані в с. Блажове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. – Арк.11.], однак це є радше винятком з правила.

Сучасні інформаторки також підтверджують цю заборону, проте мотивація зводиться переважно до того, що це «гріх», і до необхідності дотримання гігієни під час статевого акту, яку унеможлилювали місячні: «не мона, не положено – гріх»[241 – Спр. Колодюк-1. Матеріали, записані в с. Бовсуни Лугинського р-ну Житомирської обл. – Арк.16.]; «не можна було, не, не»[242 – Спр. Колодюк-8. Матеріали, записані в с. Млини Овруцького р-ну Житомирської обл. – Арк. 23.]; «з чоловіком спати теж, спати

не можна було – заперещали»[243 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 33.]; «У нас незя, й не принято. Таки й незя, це ж і неприятно, і самому недобре... І вобше це негарно. Це негарно, й не добре – і боронь Боже, спати – не спали»[244 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 72.]. «Я ні знаю, як люди, но ми не спали! Но так і люди: це ж гидко, де ж це воно таке? Це ж гидко»[245 – Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 130; Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.].

Традиційно вірили, що статеві стосунки під час місячних могли призвести до хвороб (шкірних і венеричних)[246 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 82.].

Щоправда, цих заборон не завжди дотримувалися: «Не добре тоді тертися з чоловіками, а то-б вона усе з ним, як-би люди не говорили, ій того хочеться, а ніяково якось ій. Та є такі, що не цураються і мають їх та не бояться. Одначе це вже безсовісні – як же це можна»[247 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.]. За спостереженнями С. Верхратського, «жінки часами скаржились» на те, що чоловіки часто не залишають їх у спокої і в «нечисті» дні[248 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 147.]. Сучасні інформаторки також акцентують увагу на цьому аспекті: «це так: як який чоловік. Культурний – он не пойдєт [до жінки], а нахал – то йому все – одно...».[249 – Кісь О. Полтавщина 1997. – Арк. 29.]; «не ліз до грязної, воно ж не можна. Як дурак, то може і полізти, а як совісний, то таки ж не полізе в отаку грязь»[250 – Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 118-119.].

Вірування про нечистоту статевих стосунків у такий період і про кару за це були поширені серед усіх слов'ян. Так, болгари вірили, що наслідком нехтування такої заборони стане поява екзем та інших захворювань шкіри у майбутніх дітей, поляки – що це спричинить хворобу чоловіка, а коли в цей час буде зачата дитина, то вона виросте сексуально нестриманою; жителі Герцеговини – що така дитина після смерті стане вампіром[251 – Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 129.].

До окремої групи менструальних заборон належать ті, що стосувалися господарської діяльності. Так, жінці, яка мала місячні, заборонялося виходити в сад, адже це могло призвести до всихання дерев: «Если «нечистая» женщина влезет на фруктовое дерево, то фрукты после этого с дерева осыплются, их поточат черви и они быстро погниют, само дерево усохнет»[252 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.]. Бажаючи комусь зашкодити, жінка могла використати воду від прання своєї місячної сорочки. Так само вона виливала таку воду під дерево, яке начебто обов'язково мало всохнути[253 – Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде... – С. 89.]. Зазвичай же воду після прання виливали під «глухий» дуб (який не скидає на зиму листя)[254 – Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.]. «У садок з циганами ніяк не годиться ходити, а на дерево лізти прямо гріх, бо, кажуть, і дерево те всхне, що на його полізе така людина, і садок буде неродючий... На пакість буває нарощне йдуть через садок, як злобу мають на кого, ніби за ділом за яким. Одначе ім і не вдається, бо ті, що садки мають, то ті і од лиха знають. Є таке лихо, що на злобу та оджимають ту сорочку і під найкращу деревину і виллють: кажуть, усохне зараз, як не доглянеться хазяїн. А щоб не пошкодило, треба жаром посипать на тім місці і примовить – люде знають, що й казати – і так і спасають деревину»[255 – Верхратський С. А. Український медичний фольклор.].

Купіть ягід. Х. П. Платонов

Під час місячних жінці заборонялося сіяти городину, сапати огірки, капусту, баштанні культури, адже користі з цієї роботи не буде, все виросте несмачним і з дефектами: городина буде у плямах, огірки поскручуються й на них не зав'яжуться плоди[256 – Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 129.]. «Нечистой» жінці не можна рвати фрукти, овочі, рослини, а рівно не можна садити рослини, квіти, овочі; вирване – сгниє, а посаджене і посіяне не буде рости і посохне»[257 – Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 56.]. Такі вірування досить поширені й сьогодні: «Як оце місячка є, нічого не надо: ні закриват, ні в банки, не в дежки, ні в каструлі, ніщо»[258 – Колодюк І. Канівська польова практика 2007 р. Запис. у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. – Арк. 7.]; «Не можна оце не можна ж нічого: ні капусти садити ні, бо я колись і сама на собі. Саме було місячне, а я капусту садити, а тоді забула, посадила половину цієї капусти, а тоді кажу: «Мені ж не можна садити», то ту половинку дід, ото ще був молодий, дід посадив. Та погнила до грами, а та осталась. Це я заповнила на собі таке було. І шаткувати не шаткую, не закручую нічого, як є»[259 – Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 198.].

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=23286685&lfm=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Сноски

1

Докладніше див. додаток.

2

Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006. – С. 7.

3

Щиро дякую пані Оксані Кісь за те, що звернула мою увагу на проблематику джерел, та надану можливість скористатися її польовими матеріалами.

4

Бріцина О. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства. – К., 2006. – С. 146-153; Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині: Тексти та розвідки. – К., 2004. – С. 38-56.

5

Насамперед, завдяки створенню у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876 рр.) та наполегливій праці вчених, які увійшли до нього: В. Антонович, П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Драгоманов та ін. Дет. див: Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії. – К., 2005. – С. 317-334; Капелюшний В. П., Казакевич Г. М., Чернишук Н.В. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Вінниця, 2013. – С. 26-46.

6

Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії. – С. 111-112.

7

Докладніше про Марка Грушевського див., приміром: Левчук Я. Про книжку та її автора. Післямова до перевидання «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К, 2006. – С. 216-231.; Кучеренко М. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – 232-246.

Важливо підкреслити, що зібрані Марком Грушевським етнографічні матеріали не тільки детально прокоментовані Зеноном Кузелею, але ще й супроводжуються викладом історіографії проблеми. Докладніше про життя й творчість Зенона Кузелі: Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. – Львів, 2013. – 252 с.: іл.

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / Обробив З. Кузеля // Матеріали до україно-руської етнології. – Т. 8. – Л., 1906. – 220 с.

Талько-Гринцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – С. 18–23.

Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 128–131.

Докладніше про народознавчу діяльність вченого: Мандебура О. С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова: автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.

Сумцов Н. Досветки и посиделки. – К., 1886. – С. 1–24; Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х., 2002. – С. 91.

Боржковський В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – № 18. – С. 765–776.

15

Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. – 1896. – № 10–12. – С. 110–128.

16

Див.: Маерчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX ст. // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 10.

17

Боряк О. Маерчик М. До історії етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору (замість вступного слова) // Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / Уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маерчик. – К., 2013. – С. 10.

18

Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. – Харьков, 1897. – С. 59–62.

19

Ріпецький Олекса. Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці на Полтавщині // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. 28. – С. 158.

20

Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії,

разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Переклад з руанського видання 1660 року. – К., 2012. – 168 с.

21

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – С. 152.

22

Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. – С. 101-109.

23

Франко О.О. Наукова та суспільнополітична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: автореф. дис... д-ра іст. наук. – Львів, 2000. – 33 с.

24

Вовк Ф. К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 276-307.

25

Сороміцькі весільні пісні, записані М. О. Максимовичем / Подав Ф. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1889. – Т.1. – С. 157-168.

26

Боряк О. Маерчик М. До історії етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 10.

27

Кравченко В. Г. Свадьба в селе Курзованах. – Житомир, 1902. – 34 с.;
Кравченко В. Звичаї в с. Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали. – Житомир, 1920. – 158 с.; Кравченко В. Пісні, хрестини та весілля: Етнографічні матеріали / зібрані В.Кравченком, з передмовою М.Гладкого. – Житомир, 1920.– 200 с.

28

Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини /
Упоряд. О.Рубан; Наук. ред. Г. Довженок. – Т. 2. – К., 2009. – 640 с.

29

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским в 7 томах. (Далі – Труды этнографическо-статистической экспедиции...). – Т. IV: Обряды: родины, крестины, похороны. – СПб., 1877. – 713 с.

30

Про народознавчу діяльність дослідниці див.: Борисенко В. Пелагея Литвинова-Бартош: доля народознавця // Українки в історії / за ред. В.К.Борисенко. – К, 2004. – С.62–66.

31

Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині // Матеріали до україно-руської етнології. – Л., 1900. – Т. 3. – С. 70–173.

32

Данильченко И. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1869. – С. 33; Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. – Харьков, 1897. – С. 124.

33

Описи іноземців про Україну див.: Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – 256 с.

34

Весілля. У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1970. – 456 с.; Кн. 2. – К., 1970. – 481 с.

35

Онищук А. З народного життя гуцулів // Матеріали до української етнології. – Л., 1912. – Т. 15. – С. 91-96.

36

Шухевич В. Гуцульщина. – Верховина, 2000. – Ч. 5. – С. 255.

37

Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С. 18; 206.

38

Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 142.

39

Малинка А. Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору. – Чернигов, 1902. – С. 251.

40

Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині. Записав П. Шекерик-Доників в с. Головах і Красносіли Косівського повіту // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. 18. – С. 88.

41

Гринченко В. Д. Материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – С. 320.

42

Коваленко Г., Манжура И. К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 4. – С. 175.

43

Сумцов Н. Очерки народного быта. – Харьков, 1902. – С. 52.

44

Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К., 1902. – С. 89.

45

Маркович В. В. Знахарки нового типа // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – С. 425.

46

Шухевич В. Гуцульщина. – С. 255.

47

Трусевич И. Зилле: Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья //Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423.

48

Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С. 141.

49

Демич В. Сифилис, венерические и кожные болезни и их лечение у русского народа // Русский архив патологии, клинич. медицины и бактериологии. – СПб., 1901.– С. 337-455.

50

Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т. 4. – С. 628– 635.

51

Яворский Ю. Духовный стих о грешной деве и легенда о нерожденных детях // Изборник киевский. – К., 1901. – С. 287-352.

52

Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю. – К., 1928. – 61 с.

53

Докладніше про наукову діяльність вченого див.: Шеремета О. М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 16 с.

54

Білий В. До характеристики акад. В. Гнатюка як збирача й дописувача. – С. 239.

55

Цит. за Боряк О. Маерчик М. До історії етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 11.

56

Гнатюк В. Про студії «Антропофітеї». Переклад з німецької Василя Балушка // Етнографія статевого життя й тілесності. – С. 32-39.

57

Детальніше про це видання див. у праці: Топорков А. Л. Малоизвестные источники по славянской этносексологии // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб., 1991. – С. 307-318.

58

Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 11.

59

Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 12.

60

Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 13-14.

61

Цитата за Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору. – С. 11.

62

Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до української етнології. – Л., 1919. – Т. 19-20. – С. 249-389; Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1922. – Т. 133. – С. 173-224.

63

Про життя на наукову діяльність вченої див.: Матяш І. Б. «Зірка першої величини». Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – 231 с.: іл.

64

Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1-3. – К., 1927. – С. 9-44.

65

Верхратський С. А. Український медичний фольклор (Побутова медицина українського села до колгоспних часів)» 1964 р. Машинопис. // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі РФ ІМФЕ), ф. 14-3, од. зб. 452.- 187 арк.

Петров В. Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти (Записи В.С. Виноградського та С.М. Терещенкової). // РФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 309, 10 арк.; Завмирання (перекази) // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 471, 90 арк.; Дмитрук Н. Завмирання в с. Дідковичах Народицького р-ну // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 469, 62 арк.; Терещенко С. М. Перекази про завмирання // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 312, 43 арк.; Виноградський Ю. С. Відомості по анкеті Етнографічної Комісії Української Академії Наук за ненароджені діти // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 377, 24 арк.

Малинка О. Народна медицина, повір'я, прикмети, звичаї, обряди // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 431, 26 арк. Білозерський М. Гигиена и медицина. Замітки, виписки з друкованих джерел про медичні записи від хвороб // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 590, 64 арк.; Білозерський М. Лікування. Нотатки про народну медицину // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 1009, 10 арк.; Білозерський М. Медицинские средства. Замітки, виписки з друкованих джерел, друковані матеріали // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 589, 75 арк.; Білозерський М. Народна медицина. Замітки, записи, виписки з друкованих джерел. // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 591, 30 арк.; Білозерський М. Народна медицина (лікарські рослини і вживання їх при захворюваннях) // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 593, 72 арк.; Білозерський М. Народна медицина. Нотатки про народні засоби лікування. Записи на Чернігівщині // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 588, 44 арк.; Білозерський М. Растения: Бібліографічний покажчик видів рослин // РФ ІМФЕ, ф. 3-7, од. зб. 974, 34 арк.; Гурін І. І. Постійні народні порівняння. Народна медицина. 1958 р. // РФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 210, 129 арк.; Корзонюк М. М. Волинське надбужжя (фольклорно-етнографічний збірник) в 2-х томах, 1986-1988 рр. // РФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 1194, ч. 1, 491 арк.; Михайлюк В. К. Збірник фольклорних та етнографічних матеріалів // РФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 71, арк. 125 - 131.

Весільний обряд і весільні пісні записані в різних місцевостях у 1861-1929 рр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 510, 209 арк.; Рудницький Є. Українське весілля на Підляшші // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 483, 161 арк.; Павловський І. Весільні обряди Ніжинщини та їх зміни в ХХ ст. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 245, 43 арк.; Кравченко В. Г. Етнографічні матеріали. Сватання в с. Старий Дорогинь Христинівської волості, Овруцького пов. (1903 р.) // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 325, 12 арк.; Михайлик Ф. Весілля в Кобеляцькому р-ні Полтавської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 328, 50 арк.; Етнографічні матеріали, зібрані Гавриленко в с. Глібовці, Димерського р-ну на Київщині // РФ ІМФЕ, ф. 1-2-дод., од. зб. 293, 17 арк.; Весільний обряд і весільні пісні, записані в різних місцевостях у 1861-1929 рр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 510, 209 арк.; Кудрицька А. Весілля в с. Рогах Гуманської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 323, 7 арк.; Мельничук М. Весілля в с. Чагові Оратівського р-ну Гуманської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 327, 21+7 арк.; Олексієва О. В. «Весилье» (свадебний обряд у крест'ян). Записано на Чернігівщині 1921 р.

// РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 392, 38 арк.; Парсунько В. До весілля. Обряд та звичаї. Запис на Кіровоградщині. 1927 р. // РФ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 510; Постольников Х. В. Весілля в м. Вовчі Харківської окр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 328, 16 арк.; Ромашкевич Ф.К. Весілля в с. Британах Борзенського п. Чернігівського г. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 324, 22 арк.; Рудницький Є. Українське весілля на Підляшші // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 483, 161 арк.

69

Савченко Ф. Родини, хрестини й вивід в с. Карабіївці. Записано від Домочки Михальчукової, 1897 р. // Архівні матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Далі ІР НБУВ), ф. 10: Етнографічна комісія, од. зб. 15256-15257, 7 арк; Доброчаев И. О народных обычаях при рождении и крестинах в селе Сачковичах, 1883 г. // ІР НБУВ, ф. 61: Фонд О. Ф. Кістяківський, од. зб. 542, 6 арк; Етнографічні записи, зроблені в різних місцевостях, різними особами // ІР НБУВ, ф. 1: Літературні матеріали, од. зб. 1511, арк. 55; Милорадович В. П. Родини в Лубенском уезде, Полтавской губернии. Этнографический очерк. // ІР НБУВ, ф.1: Літературні матеріали, од. зб. 1440, 10 арк.

70

Докладніше про напрацювання вченого у царині звичаєвого права див.: Гримич М. Звичаєве право у дослідженнях Олександра Кістяківського // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2001. – Вип. 9. – С. 28-33.

71

Белогриц-Котляревский А. Юридические обычаи и воззрения, записанные в м. Камышине Миргородского уезда 1878-1879 гг. // ІР НБУВ, ф. 61: О.Ф.Кістяківський. – Од. зб. 227-229, 20 арк.; Рутковский И.М. Ответы на вопросы изложенные в программе для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву // ІР НБУВ, ф.61: Фонд О.Ф.Кістяківського, од. зб. 317-318, 10 арк.

72

Кистякивский А. Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа. Статья кон. 70х гг. XIX ст. // ІР НБУВ, ф. 61: Фонд О. Ф. Кістяківський, од. зб. 96. – 20 арк.

73

Кистякивский А. Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа. – Арк. 11.

74

Перерва у експедиційних пошуках (2008-2010 рр.) пов'язана з народженням у 2009 році доньки Марії.

75

Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) // Вісн. Львів. ун-ту. – Л., 2009. – Вип. 44. – С. 179-214. – (Сер. «Історична»).

76

Записи здійснювалися під дівочим прізвищем авторки – Колодюк.

77

Колодюк І. Рівненщина 2003: Етнографічні матеріали з Рівненщини (Зарічнецький та Дубровицький р-ни), записані у червні 2003 р. // Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КЕКІФ). ф. 4, папка 6, од. зб. 105, 25 арк.; Колодюк І. Черкащина 2007: Канівська польова практика 2007 р. // КЕКІФ. ф. 18, папка 3, од. зб. 3., 15 арк; Ігнатенко І. АР Крим 2012: Етнографічна польова практика 2012 р. у с. Берегове Бахчисарайського р-ну АР Крим. // Архів КЕКІФ ф. 16, папка 2, од. зб. 1-10, 30 арк.

78

Правдюк О.А. Народне весілля на Україні // Весілля. У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1970. – С. 29-31; Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – 160 с.; Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження. – К., 1988. – 188 с.

79

Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження. – С. 18-19.

80

Борисенко В. Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження. – С. 120.

81

Тіло в текстах культур / О. Боряк (упоряд.), М. Маерчик (упоряд.). – К., 2003. – 222 с.

82

Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / Уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маерчик. – К., 2013. – 288 с.; 10 іл.

83

Боряк О., Маерчик М. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи // Тіло в текстах культур. – с. 7-18; Боряк О. Матка і плацента: жіноче тіло як відкрита емність // Тіло в текстах культур. – С. 19-31; Боряк О., Маерчик М. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору (замість вступного слова) // Етнографія статевого життя й тілесності. – С. 9-16.

84

Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – С. 159-179.

85

Маерчик М. «Як яка дівчина з хлопцем не спить, то вона й не дівчина зовсім» (секс до шлюбу в українській традиції): до постановки проблеми // <http://abyss111.livejournal.com/3431.html#cutid1>; Маерчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX ст. // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 101-112.

86

Маерчик М. Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз обрядів українського родинного циклу. – К., 2011. – 328 с.

87

Кісь О. Дівчина-покритка в українському селі кінця XIX – початку XX ст. // Народозн. зошити. – 1998. – № 6. – С. 684-692; Кісь О. Українська сільська молодь у дзеркалі гендерних відмінностей // Ї.??? – № 24 «Покоління і субкультури». – Л., 2002. – С. 183-201; Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – Л., 2008. – С. 108-120;

88

Гримич М. В. З дівчини – в жінку: перша шлюбна ніч українців // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво. Жіноча субкультура. – К., 2012. – С. 176-191.

89

Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво. Жіноча субкультура. – К., 2012. – 480 с.

90

Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.). – К., 2004. – 280 с.

91

Гаврилюк Н. К. Міфологічні формули на тему «походження» дітей (досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. – К., 1993. – С. 176-195.

92

Тарас Я. Зоління білизни, деякі аспекти гігієни та пов'язані з нею уявлення // Полісся України: Матеріали історико-етнографічне дослідження. Овруччина. – 1995. – Вип. 2. – Л., 1999. – С. 182.

93

Чучко М. К. «И възят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воеводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці, 2008. – С. 171-180.

94

Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп у традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 59-61.

95

Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Х., 2008. – С. 63.

96

Маслійчук В. Девіантна поведінка жіноцтва у 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Провінція на

перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. - Х., 2007. - С. 304-338.

97

Диса К. Історія сексуальності ранньомодерної доби: уявлення і дискусії на зламі XX і XXI століть // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. - К., 2010. - Вип. 9. - С. 392-401; Диса К. Прихована частина айсбергу: «гріх бестіальний» у Ковелі XVIII ст. в контексті історії сексуальності // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т.1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Від. ред. В. Горобець. - К., 2012. - С.245-252.

98

Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX - 30-ті роки XX ст.). - К., 1993. - 199 с.

99

Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. / НАН України: Ін-т народознав. - Л., 1999. - 336 с.

100

Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX - поч. XX ст. - Л., 1999. - 143 с.

101

Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки. - З., 1998. - 67 с.; Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X - пер. пол. XVII ст.). - З., 2001. - 95 с.

102

Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Л., 1999. – 54 с.

103

Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: Автореф. дис...канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 19 с.

104

Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Донецьк, 2002. – 270 с.

105

Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи. – К., 2010. – 368 с.

106

Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). – К., 2009. – 584 с.

107

Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. – Ч.1. – П., 2010. – 276 с.;
Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: в 2 ч. – Ч.2. – П., 2010. – 305 с.;
Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – П., 2009. – 119 с.

108

Красиков М. «Ой дам тобі водиці живої!»: Заметки собирателя укр. ерот. фольклора // Живой журн. (Киев) – 2005. – № 2. – С. 52–53; Красиков М.

Таємничий дивосвіт українського еросу // Українські сороміцькі пісні / Упоряд. М. Красиков. – Х., 2003. – 287 с.; Красиков М. Український традиційний «сороміцький» фольклор у сучасному суспільстві: Проблема рецепції // Традиційна культура в умовах глобалізації: проблема наслідування культурного коду нації: Матеріали Міжнар. наук-практ. конф. 21-22 груд. 2006 р. – Х., 2006. – С. 116-122.

109

Лесюк М. П. Еротизм в українському пісенному фольклорі: Наук. вид. – Івано-Франківськ, 2010. – 244 с.

110

Сулима М. Гріхи розмаїті: епитимійні справи XVII-XVIII ст. – К., 2005. – 256 с.

111

Бандурка: українські сороміцькі пісні / Упоряд. М. Сулима. – К., 2001. – 280 с.

112

Тіло чи особистість? Жіноча тілесність у вибраній малій українській прозі та графіці кінця XIX – початку XX століття. – К., 2007. – 192 с.

113

Українське тіло: Збірник статей / Ред. С. Климко, Л. Кульчицька, В. Черепанін. – К., 2012. – 96 с.

114

Колодюк І. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх «витравлювання плоду» // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 34-40; Колодюк І. Концепт зачаття та його відображення

в традиційній культурі українців // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 23. – С. 39-45; Ігнатенко (Колодюк) Ірина. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 3-12; Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 5-19; Ігнатенко І. Дошлюбне спілкування української молоді // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 40-55; Ігнатенко І. З дівчини – в жінку: обряд «комори» та символіка дівочої цноти в українському весільному ритуалі // Народна культура українців. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – К., 2012. – С. 192-20; Ігнатенко І. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти // Народна культура українців. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. К., 2012. – С. 244-257; Ігнатенко І. Роль та функції жінок похилого віку в традиційній культурі українців: соціобіологічний підхід // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. № 38. – С. 37-40; Ignatenko I. Woman's body in the Ukrainian tradition // Warsaw East European Conference 2012: Old and new past, present and future of the post-communism world. – Warsaw's, 2012. – P. 26; Ігнатенко І. Женское тело как объект социального контроля (на примере украинской традиционной культуры) // Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: материалы Пятой международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН (4-7 октября 2012 года, Тверь). – Т. 2. – М., 2012. – С. 159-160; Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Київ, 2013. – 228 с.; 2-е вид. – Київ, 2013. – 224 с.

115

Пушкарева Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 6. – С. 55-64; Пушкарева Н. Л. Мир чувств русской женщины в XVIII столетии // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4. – С. 17-31; Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) – М., 1997. – 381 с.; Пушкарева Н. Л. Интимная жизнь русских женщин в X – XV вв. // Этнографическое обозрение. – № 1. – 1998. – С. 93-103; Пушкарева Н. Л. «Како ся разгоре сердце мое и тело мое до тебе...»: Любовь в частной жизни человека средневековой Руси по ненормативным источникам // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.) / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М., 1999. – С. 507-515; Пушкарева Н. Л. «Мед и млеко под языком твоим» // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1. – С. 61-76.

116

Топорков А. Л. Заговоры в русской рукописной традиции XV-XIX вв.: история, символика, поэтика. – М., 2005. – 480 с.

117

Топорков А. Л. Символика тела в русских заговорах XVII-XVIII вв. // Тело в русской культуре: Сб. ст. / Сост.: Г. Кабакова и Ф. Конт. – М., 2005. – С. 131–146.

118

Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. А. Л. Топорков. – М., 1996. – 534 с.; Эрос и порнография в русской культуре / Сб. ст. под ред. М. Левитта и А. Л. Топоркова. – М., 1999. – 700 с.

119

Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 103–150.

120

Листова Т. А. «Нечистота» женщины (родильная и месячная) в обычаях и представлениях русского народа // Секс и эротика в русской традиционной культуре. – С. 151–175.

121

Толстая С. Символика девственности в полесском свадебном обряде // Секс и эротика в русской традиционной культуре. – С. 192–206.

122

Баранов Д. А. Образ ребенка в представлении русских о зачатии и рождении (по этнографическим, фольклорным и лингвистическим материалам): Автореф. ... канд. ист. наук. – СПб., 2000; Баранов Д. «Незнакомые» дети (к характеристике образа новорожденного в русской традиционной культуре // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4. – С. 110–121; Баранов Д. Образ ребенка в народной эмбриологии // Материалы по этнографии. – Т. 1. – СПб., 2002. – С. 11–52.

123

Гура А. В. Коитус // Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – С. 524–527; Гура А. В. Брачная ночь // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 257–261; Gura Aleksandr V. Coitus in the symbolic language of Slavic culture // www.folklore.ee/folklore/vol30/gura.pdf.

124

Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика. – М., 2012. – С. 507–530.

125

Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. – 334 с.

126

Тело в русской культуре: Сб. ст. / Сост.: Г. Кабакова и Ф. Конт. – М., 2005. – 400 с.: ил.

127

Кабакова Г. И. Девственность // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Ин-т славяноведения и балканистики / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Т. 2: Д – К. – М., 1999. – С. 35–36; Кабакова Г. И. Девушка // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Ин-т славяноведения и балканистики / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Т. 2: Д – К. – М., 1999. – С. 36–39; Кабакова Г. И. Женщина // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Ин-т славяноведения и балканистики / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Т. 2: Д – К. – М., 1999. – С. 205–208.; Кабакова Г. И. О сладких поцелуях и горьких слезах: заметки о гастрономии тела // Тело в русской культуре. – С. 69–72.

128

Мазалова Н. Е. Состав человеческий: человек в традиционных представлениях русских. – СПб., 2001. – 192 с.

129

Шангина И. Русские девушки. – СПб., 2007. – 352 с.: ил.

130

Мороз Е. Веселая Эрата: секс и любовь в мире русского Средневековья. – М., 2011. – 176 с.

131

Валодзіна Т. Цела чалавека: слова, міф, рытуал. – Минск, 2009. – 423 с.

132

Валодзіна Т. Жаночы ніз у традыцыйнай культуры // Сексуальная прастора беларускай культуры: зб. навук. арт. і мат. – М., 2001. – С. 30–44.; Володина Т. В. Женские болезни в народных представлениях белорусов // Српска академија наука и уметности. Од-не језика и книжевности. Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија. – Б., 2008. – К. 3. – С. 129–138.; Володина Т. В. «Няхрышчанае мясца»: женская грудь и грудное вскармливание в белорусских традиционных представлениях и языке (на общеславянском фоне) // Антропологический форум. – СПб., 2006. – № 4. – С. 264–285.; Володина Т. В. Телесный низ в традиционных представлениях белорусов // Белорусский эротический фольклор / изд. под. Т.В. Володина, А.С. Федосик. – М., 2006. – С. 8–52.

133

История тела: В 3-х т. / Под редакцией Алена Корбена, Жан-Жака Куртина, Жоржа Вигарелло. – Т. I: От Ренессанса до Эпохи Просвещения / Перевод с французского М. С. Неклюдовой, А. В. Стоговой. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 480 с.: ил.

134

Mead M. Sex and Temperament in Three Primitive Societies. – New York, 1935. – 335 p.; Mead M. Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World. – New York, 1949. – 477 p.; Мид М. Культура и мир детства. Избр. произведения: пер. с англ. – М., 1988. – 429 с.

135

Бовуар, Сімона де. Друга стать. Т. 1. – К.:, 1994. – 390 с.;. Т. 2. – К., 1995. – 392 с.

136

Фуко М. История сексуальности – III: Забота о себе/Пер, с фр. Т. Н. Титовой, О. И. Хомы под общ. ред. А. Б. Мокроусова. – Киев, 1998. – 288 с.; Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Пер. с франц. – М., 1996. – 448 с.

137

Blackman Lisa. The Body: The Key Concepts. – Oxford and New York, 2008.

138

Brown P. Eve: Sex, Childbirth and Motherhood through the Ages. – UK, 2005. – 272 p.

139

Clark Anna. Desire: A History of European Sexuality. New York: Routledge, 2008.

140

Wolf N. Vagina: a new biography. – New York, 2012. – 384 p.; Вульф Н. Миф о красоте: Стереотипы против женщин / Пер. с англ. – М., 2013. – 445 с.

141

Levin E. Sex and Society in the World of Orthodox Slavs, 900 - 1700. - Ithaca, 1989; Левина Е. Секс и общество в мире православных славян 900 - 1700 // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России: Док. и исслед. / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. - М., 1999. - С. 239-490.

142

Воробець Крістін Д. Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / За ред. Л. Гентош та О. Кісь. - Л., 2003. - С. 62-73.; Worobec C. Possessed: Women, Witches, and Demons in Imperial Russia. Illinois, 2001. - 302 p.

143

Никончук М. В., Никончук О. М., Мойсієнко В. М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. - Житомир, 2001. - С. 33.

144

За основу поділу взято класифікацію, запропоновану російською дослідницею Т. А. Агапкіною (Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. - С. 104-110).

145

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. - С. 7.

146

Маерчик М. Одяговий метамовний код в обрядах родинного циклу (семіотичний аналіз традиції оголення лімінальних осіб) // Народознавчі зошити. – Л., 2000. – № 6. – С. 1027–1037.

147

Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 105.

148

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 71.

149

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 71.

150

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.

151

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 70.

152

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.

153

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.

154

Талько-Гринцевич Ю. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 18.

155

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.

156

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.

157

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 77.

158

Верхратський С.А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.

159

Шухевич В. Гуцульщина. – С. 255.

160

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 73.

161

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.

162

Талько-Гринцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 18-19.

163

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 83.

164

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 74-75.

165

Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 194.

166

Спр. Колоджук-1. Матеріали, записані в с. Бовсуни Лугинського р-ну Житомирської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Лугинського району Житомирської області (листопад 2005 р.). – Арк. 8.

167

Спр. Колоджук-5. Матеріали, записані в с. Червона Волока Лугинського р-ну Житомирської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005. - Арк. 13.

168

Спр. Колоджук-8. Матеріали, записані в с. Млини Овруцького р-ну Житомирської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005. - Арк. 34.

169

Кісь О. Полісся 1998. - Арк. 43.

170

Кісь О. Полісся 1998. - Арк. 106.

171

Кісь О. Полісся 1998. - Арк. 43.

172

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. - С. 75.

173

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. - С. 77.

174

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. - Арк. 74-75.

175

Детальніше див.: Колодюк І. Концепт зачаття та його відображення в традиційній культурі. – С. 39-45; Ігнатенко (Колодюк) І. Народні ембріологічні уявлення українців. – С. 3-12.

176

Ставлення сучасної офіційної медицини до лікування народними методами порушення менструального циклу, буде розглянуто у розділі VII.

177

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 74-75.

178

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 73.

179

Маркович В. В. Знахарки нового типа. – С. 425.

180

Коваленко Г. И., Манжура И. К народной медицине малоруссов. – С. 184.

181

Коваленко Г. И., Манжура И. К народной медицине малоруссов. – С. 175;
Гринченко В. Д. Материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней
губерниях. – С. 320.

182

Шухевич В. Гуцульщина. – С. 255.

183

Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 19–20.

184

Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской
губернии. – С. 89.

185

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 76.

186

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 75.

187

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 76.

188

Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 20.

189

Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 20.

190

Тарас Я. Зоління білизни, деякі аспекти гігієни та пов'язані з нею уявлення. – С. 182.

191

Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде... – С. 89.

192

Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 21.

193

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 75.

194

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 75.

195

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 75–76.

196

Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 21.

197

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 76.

198

Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде... – С. 89.

199

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 76.

200

Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – С. 22.

201

Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 131.

202

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.

203

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 71.

204

Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 196.

205

Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 119.

206

Колодюк І. Канівська польова практика 2007 р. Запис. у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. // КЕКІФ, ф. 18, папка 3, од. зб. 3., арк. 3.

207

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 33.

208

Спр. Колодюк-8. Матеріали, записані в с. Млини Овруцького р-ну Житомирської обл. – Арк. 10.

209

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 43.

210

Манжура И. Сказки, пословицы и т. п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губ. – Харьков, 1890. – С. 155.

211

Левицький М. Селянські знахари и бабы-шептухи. – К., 1901. – С. 2.

212

Спр. Колодюк-12. Матеріали, записані в с. Кам'яне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. // ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Рокитнівського району Рівненської області (серпень 2006 р.). – Арк. 17.

213

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 78.

214

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 78.

215

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.

216

Гр[рушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.

217

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.

218

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 28.

219

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 32.

220

Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 86.

221

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 32.

222

Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 70.

223

Боряк О. Постать баби-повитухи крізь символіку обряду очищення: післяпологові «зливки» // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 5-11.

224

Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 277.

225

Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 121.

226

Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 121.

227

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 78.

228

Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 119.

229

Спр. Колоджук-5. Матеріали, записані в с. Блажове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. // Ф. Рокитне-2006: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Рокитнівського району Рівненської області (серпень 2006 р.). – Арк. 32.

230

Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 199.

231

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.

232

Колодюк І. Канівська польова практика 2007 р. Запис. у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. – Арк. 8.

233

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 72.

234

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 138.

235

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 147.

236

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 106.

237

Принагідно зазначимо, що сучасна офіційна медицина підтверджує небажаність інтимних стосунків під час місячних у жінки через багаторазове збільшення ризиків зараження статевими та венеричними хворобами у разі інфікування одного з партнерів (З інтерв'ю практикуючого лікаря М. Л. Грабовецького, запис. Ігнатенко І. 11 грудня 2010 р. в м.

Нью-Йорк, США, на тему «Народні методи лікування в інтерпретації сучасної офіційної медицини» // Архів КЕКІФ ф. 24, папка 27, од. зб. 190, Арк. 2.

238

Онищук А. З народного життя гуцулів. - С. 227.

239

Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей // Этнографическое обозрение. - 1897. - № 1. - С. 23.

240

Спр. Колоджк-5. Матеріали, записані в с. Блажове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. - Арк.11.

241

Спр. Колоджк-1. Матеріали, записані в с. Бовсуни Лугинського р-ну Житомирської обл. - Арк.16.

242

Спр. Колоджк-8. Матеріали, записані в с. Млини Овруцького р-ну Житомирської обл. - Арк. 23.

243

Кісь О. Полісся 1998. - Арк. 33.

244

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 72.

245

Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 130;
Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.

246

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 82.

247

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 71.

248

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 147.

249

Кісь О. Полтавщина 1997. – Арк. 29.

250

Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации. – С. 118–119.

251

Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 129.

252

Верхратський С. А. Український медичний фольклор. – Арк. 72.

253

Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде... – С. 89.

254

Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – С. 79.

255

Верхратський С. А. Український медичний фольклор.

256

Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину. – С. 129.

257

Кісь О. Полісся 1998. – Арк. 56.

258

Колодюк І. Канівська польова практика 2007 р. Запис. у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. – Арк. 7.

Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. – С. 198.